

ONDERWIJS EN EUROPA: EUROPEES BURGERSCHAP

advies

ONDERWIJS **raad**

ONDERWIJS EN EUROPA: EUROPEES BURGERSCHAP

Colofon

De Onderwijsraad is een onafhankelijk adviescollege, opgericht in 1919. De raad adviseert, gevraagd en ongevraagd, over hoofdlijnen van het beleid en de wetgeving op het gebied van het onderwijs. Hij adviseert de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal kunnen de raad ook om advies vragen. Gemeenten kunnen in speciale gevallen van lokaal onderwijsbeleid een beroep doen op de Onderwijsraad.

De raad gebruikt in zijn advisering verschillende (bijvoorbeeld onderwijskundige, economische en juridische) disciplinaire aspecten en verbindt deze met ontwikkelingen in de praktijk van het onderwijs. Ook de internationale dimensie van educatie in Nederland heeft steeds de aandacht.

De raad adviseert over een breed terrein van het onderwijs, dat wil zeggen van voorschoolse educatie tot aan postuniversitair onderwijs en bedrijfsopleidingen. De producten van de raad worden gepubliceerd in de vorm van adviezen, studies en verkenningen. Daarnaast initieert de raad seminars en websitediscussies over onderwerpen die van belang zijn voor het onderwijsbeleid.

De raad bestaat uit zeventien leden die op persoonlijke titel zijn benoemd.

Advies *Onderwijs en Europa: Europees burgerschap*, uitgebracht aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Nr. 200401040/782, juni 2004.

Uitgave van de Onderwijsraad, Den Haag, 2004.
ISBN 90-77293-21-3

Bestellingen van publicaties:

Onderwijsraad
Nassaulaan 6
2514 JS Den Haag
email: secretariaat@onderwijsraad.nl
(070) 310 00 00 of via de website: www.onderwijsraad.nl

Ontwerp en opmaak:

Maarten Balyon grafische vormgeving

Drukwerk:

Drukkerij Artoos

© Onderwijsraad, Den Haag
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.

ONDERWIJS EN EUROPA: EUROPEES BURGERSCHAP

OBS KENMERK
20040140/782

UW KENMERK
IB/2003/62723

CONTACTPERSOON

DOORRIESNUMMER

PLAATS / DATUM
Den Haag, 7 juni 2004

ONDERWERP
Advies Onderwijs en Europa: Europees burgerschap

Aan de minister en de staatssecretaris van
Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevrouw M.J.A. van der Hoeven
Mevrouw drs. A.D.S.M. Nijs, MBA
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

Mevrouw de minister, mevrouw de staatssecretaris,

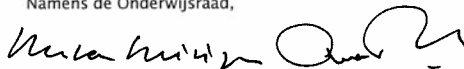
Met genoegen biedt de Onderwijsraad u zijn advies *Onderwijs en Europa: Europees burgerschap* aan. Het advies is een uitwerking van de adviesaanvraag van 24 december 2003.

In zijn verkenning *Samen Leren Leven* (2002) heeft de raad een eerste aanzet geleverd in een conceptuele uitwerking van het begrip burgerschap. In vervolg op deze verkenning heeft de raad in 2003 een advies uitgebracht over de bijdrage van het onderwijs aan het bevorderen van burgerschap in Nederland (*Onderwijs en burgerschap*). De raad bouwt hierin voort op de constatering dat burgerschap een concept is dat verwijst naar verschillende aspecten van de relatie tussen overheid en burger, en tussen burgers onderling.

In het voorliggende advies *Onderwijs en Europa: Europees burgerschap* sluit de raad derhalve in grote lijnen aan bij genoemde uitwerking van burgerschap in Nederland. Europees burgerschap heeft betrekking op het burger zijn in Europa, het gaat om aanvullend burgerschap ten opzichte van het burgerschap in de Nederlandse samenleving.

De raad biedt dit advies tegelijkertijd aan met het advies *Onderwijs en Europa: Europese invloeden in Nederland*. Hij hoopt daarmee, met name in het kader van het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie in de tweede helft van 2004, een bijdrage te leveren aan het debat en de beleidsvorming op Europees en nationaal niveau, over de bijdrage van het onderwijs aan Europees burgerschap.

Namens de Onderwijsraad,

prof.dr. A.M.L. van Wieringen
Voorzitter

drs. A. van der Rest
Secretaris

ONDERWIJS raad

NASSAULAAN 6
2514 JS DEN HAAG
TELEFOON 070 310 00 00
FAX 070 356 14 74
E-MAIL SECRETARIAAT@ONDERWIJSRAAD.NL
WEBSITE WWW.ONDERWIJSRAAD.NL

Inhoudsopgave

Samenvatting	9
1 Inleiding	15
1.1 Aanleiding en probleemschets	15
1.2 Onderwijs en burgerschap in de Europese context	16
1.3 Europese lidstaten en besluitvorming	19
1.4 Doel en vraagstelling	22
1.5 Aanpak en opbrengst	22
2 Een visie op Europees burgerschap en identiteitsontwikkeling en de rol van onderwijs	24
2.1 Inleiding	24
2.2 Welk Europa?	24
2.3 Varianten van burgerschap	25
2.4 Betrokkenheid bij Europa	27
2.5 Het belang van Europa	29
2.6 Onderwijs voor Europa	29
3 De Europese dimensie in de Nederlandse leerplannen	33
3.1 Inleiding	33
3.2 Historie	33
3.3 Europa in het curriculum van primair en voortgezet onderwijs	35
3.4 Europa in het curriculum van het middelbaar beroepsonderwijs	38
3.5 Europa in het curriculum van het hoger onderwijs	39
3.6 Samenvatting en conclusie	41
4 Europese en nationale stimuleringsprogramma's en projecten	42
4.1 Inleiding	42
4.2 Nederlandse en Europese programma's	43
4.2.1 Comenius	43
4.2.2 Bilaterales Austauschprogramm Niederlande-Deutschland (BAND)	44
4.3 Goede praktijken	44
4.3.1 Het project Democracy in primary school (basisonderwijs)	46
4.3.2 Het project Una Europa, tanti territori (mavo/havo)	48
4.3.3 Het project Treasures of Artland Culture in Northern and Southern Europe (havo/vwo)	49
4.3.4 Uitwisselingsproject koksopleidingen Amsterdam/Berlijn (ROC)	51
4.4 Rol en betekenis van ict bij projecten voor Europa	52
4.5 Bijdrage van de leerzame praktijken aan Europees burgerschap/Europese identiteitsvorming en lering voor de toekomst	54
4.6 Conclusies	55

5	Aanbevelingen	57
5.1	Aanbevelingen	57
5.1.1	Europees niveau	57
5.1.2	Nationaal niveau	58
5.1.3	Niveau van onderwijsinstellingen	60
5.2	De adviesvragen beantwoord	61
	Literatuur	64
	Bijlage	
Bijlage 1:	Adviesaanvraag	B.1-67
Bijlage 2:	Overzicht van Europese, bilaterale en nationale programma's	B.2-71
Bijlage 3:	Gebruik van ict bij Europees burgerschap	B.3-81

Samenvatting

Aanleiding

Het fenomeen burgerschap van de Europese Unie bestaat formeel-juridisch sinds het Verdrag van Maastricht (1992). In dit verdrag werd besloten voor de onderdanen van landen van de Europese Unie (EU) een gemeenschappelijk begrip burgerschap in te voeren. Doel ervan was versterking van de bescherming van de rechten en de belangen van de onderdanen van de lidstaten van de Unie. Het burgerschap van de Unie, dat het nationale burgerschap aanvult maar niet in de plaats daarvan komt, bestaat uit een geheel van rechten en plichten die bovenop de rechten en plichten komen die reeds aan het burgerschap van een lidstaat verbonden zijn.

In Nederland bestaat brede steun voor de EU, zo blijkt uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau.¹ Maar dat betekent nog niet dat de betrokkenheid bij Europa groot is. Nog geen derde van de Nederlanders voelde zich eind 2002 gehecht aan de EU. De geringe betrokkenheid van de burgers bij de EU hangt onder andere samen met het gebrek aan concrete informatie over de verworvenheden van Europese samenwerking, de geringe aandacht die de media aan Europa schenken en de rol die Europa speelt in de constructie van het Nederlandse zelfbeeld.²

Onderwijs zou een bijdrage kunnen leveren aan de betrokkenheid bij Europa, gezien als noodzakelijke voorwaarde om maatschappelijk, economisch en politiek in Europa te participeren. Daarbij kunnen onder meer bestaande Europese en nationale programma's en projecten aangrijpingspunt zijn om dit doel, Europa dichterbij de burger brengen, te bereiken.

Tegen de achtergrond van het voorgaande is door de minister Europees burgerschap opgenomen in het werkprogramma: "De raad zal adviseren over de vraag welke facetten van onderwijs en cultuur een bijdrage kunnen leveren aan het bevorderen van het Europa voor de burger en aan een mogelijk Europees burgerschap."³ Hierbij concentreert de raad zich vooral op de bijdrage die er vanuit het onderwijs geleverd kan worden aan het bevorderen van het Europees burgerschap.

Doel en vraagstelling

Het doel van dit advies is voor het Europese voorzitterschap van Nederland in 2004 handreikingen te bieden voor versterking van het Europees bewustzijn bij de burger, ten einde maatschappelijk en politiek burgerschap in Europa te versterken. Wat dit laatste betreft vraagt het eventuele nationale referendum over de Europese Grondwet van de Europese burger een politiek actieve opstelling door middel van uitoefening van stemrecht. In deze context is maatschappelijke participatie niet alleen een doel op zich, maar

¹ Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002.

² Ministerie van Algemene Zaken/Rijksvoorlichtingsdienst, 2003.

³ Onderwijsraad, 2004a.

ook voorwaardelijk teneinde burgers Europees bewust te maken en de Europese politieke participatie van burgers te bevorderen.

In dit advies is antwoord gegeven op de volgende vier vragen:

- (1) Wat kan onder burgerschap in de Europese context worden verstaan?
- (2) Welke bijdrage levert het onderwijs (in de vorm van programma's en projecten) momenteel aan het bevorderen van burgerschap in de Europese context en in hoeverre speelt de Europese identiteit hierbij een rol?
- (3) Welke programma's en projecten kunnen als 'good practice' worden aangemerkt en wat is hun bijdrage aan Europees burgerschap en de Europese identiteit?
- (4) Hoe en onder welke condities kunnen de centrale overheid, decentrale overheden en onderwijsinstellingen in samenwerking met overheden en onderwijsinstellingen in Europa vanuit de 'state of the art' burgerschapsvorming in Europese context versterken?

Concept Europees burgerschap

Burgerschap heeft betrekking op enerzijds een formele juridisch-politieke status, inhoudend het samenstel van specifieke rechten en plichten die verbonden zijn aan het hebben van de nationaliteit van een bepaalde staat, het zijn van staatsburger van die staat. Deze vorm van burgerschap betreft het (juridisch) *mogen en moeten*.

Anderzijds betreft burgerschap de bereidheid en het vermogen onderdeel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. Termen als 'een goed burger zijn', 'ingeburgerd zijn', 'je burgerplicht doen', 'burgerzin', enzovoort verwijzen naar deze betekenis van burgerschap. Deze vorm van burgerschap betreft vooral het *kunnen en willen* participeren en drukt als zodanig betrokkenheid uit.

Deze tweezijdige opvatting over burgerschap – uitgangspunt in een eerder uitgebracht advies van de raad over burgerschap in Nederland, *Onderwijs en burgerschap* – vormt tevens vertrekpunt voor de raad voor zijn conceptualisering van Europees burgerschap.⁴ Het verschil is dat de afbakening en reikwijdte van het begrip toegepast worden op Europees niveau. Europees burgerschap heeft betrekking op het burger zijn in Europa, het gaat om aanvullend burgerschap ten opzichte van het burgerschap in de Nederlandse samenleving.

Burgerschap omvat, in de oriëntatie op Europees maatschappelijk en staatsburgerschap, kennis van de maatschappelijke en politieke basispraktijken van de Europese samenleving, en de bereidheid en bekwaamheid daaraan een bijdrage te leveren.

- Vanuit deze benadering van burgerschap kan Europese burgerschapsvorming gericht zijn op de verschillende Europese gemeenschappen, in de vorm van het adequaat participeren in (op boven- en buitenschools niveau georganiseerde) maatschappelijke activiteiten (ook in de vorm van arbeid) in de verschillende Europese lidstaten (*mesoniveau*). Deze modaliteit richt zich vooral op de student respectievelijk leerling als deelnemer aan de Europese onderwijsruimte, als toekomstig participant in de Europese lidstaten, als (toekomstig) Europees burger in zijn relatie tot mede-Europese burgers (maatschappelijk burgerschap in

⁴ *Onderwijsraad, 2003a.*

- Europa) (bijvoorbeeld als werknemer omgaan met verschillende nationale waarden).
- Europese burgerschapsvorming kan zich daarnaast richten op het bijbrengen van kennis van de maatschappelijke en politieke praktijken van de Europese samenleving op *macroniveau* (in het bijzonder het ontstaan en functioneren van de democratische EU als rechtssysteem) en het stimuleren van de bereidheid en bekwaamheid om daarin in de toekomst te participeren. Hierbij wordt vooral gedoeld op de student c.q. leerling als toekomstige deelnemer in het Europees statelijk verband, als individu in relatie tot de Europese instellingen en de nationale overheden (Europees politiek staatsburgerschap) (bijvoorbeeld stemmen voor het Europees Parlement).

Burgerschap in de Europese context is een begrip dat samenhangt met supranationale en intergouvernementele ontwikkelingen in Europa.

Een belangrijke supranationale ontwikkeling was de definiëring van het burgerschap van de Unie, in het Verdrag van Maastricht (1992). Dit EU-burgerschap is in feite een samenstelling van op het nationale staatsburgerschap en op supranationale en transnationale ontwikkelingen gebaseerde praktijken. Het staatsburgerschap lijkt het EU-burgerschap in te kaderen en te begrenzen; echter door het duale karakter van de ontwikkelingen in de Europese Unie (enerzijds supranationaal, anderzijds intergouvernementeel), heeft de EU-burger ook buiten nationale kaders om rechtstreeks toegang tot Europese instellingen (Europees Parlement, Europese Commissie en het Europees Hof van Justitie).

Burgerschap omvat, als oriëntatie op Europees gericht maatschappelijk en staatsburgerschap, kennis van de maatschappelijke en politieke basispraktijken van de Europese samenleving, en de bereidheid en bekwaamheid daaraan een bijdrage te leveren. Het onderwijs biedt een voorbereiding op het Europees gerichte staatsburgerschap en een voorbereiding op Europees gericht maatschappelijk burgerschap dat ondersteunend kan zijn voor vormen van staatsburgerschap en dat tegelijkertijd ook een eigen waarde heeft.

Burgerschap in de Europese context moet gezien worden als een zich continu ontwikkelend fenomeen.

Onderwijs voor Europa

De raad vindt het uitermate belangrijk dat het nationale onderwijssysteem wordt ingezet als het gaat om de volgende zaken:

- *Oriëntatie op Europa als noodzakelijk te kennen object behorend tot de canon van algemene vorming van elke burger.* Zie de kerndoelen basisonderwijs en basisvorming en de exameneisen in het voortgezet onderwijs.
- *Oriëntatie op Europa zodanig dat de meest noodzakelijke vaardigheden beschikbaar komen om je te bewegen in Europa* (ten minste twee vreemde talen vanaf jonge leeftijd, ontwikkeling Europese cultuur).
- *Kritische oordeelvorming over Europa en Europese integratieontwikkelingen.* Het behoort ook tot de uitrusting van elke burger zich een kritisch oordeel te kunnen vormen over integratieontwikkelingen en daarbij standpunten in te nemen. Bij het laatste denkt de raad niet alleen aan de verwoording daarvan in woord en geschrift, maar ook aan daden als stemmen voor het Europees Parlement,

tonen van betrokkenheid bij Europese gebeurtenissen, enzovoort. Onderwijs is immers een waargemeenschap. Met het onderwerp 'Europa' is niet alleen kennisoverdracht gemoeid; er zijn ook meningen, opvattingen, voorkeuren en dergelijke aan verbonden. Het democratische deficit bij bepaalde besluitvorming in Europa leent zich bijvoorbeeld voor zulke waardediscussies en standpuntbepalingen.

Vertrekkend vanuit deze drie doelcategorieën vindt de raad de ontwikkeling van een Europa-competentie belangrijk. Europa-competentie heeft betrekking op het vermogen individueel verantwoordelijk te kunnen functioneren in het publieke domein van Europa en als burger in Europa te participeren.

De bijdrage van onderwijs aan Europees burgerschap

De vraag naar de bijdrage van onderwijs aan het bevorderen van Europees burgerschap en identiteitsontwikkeling heeft de raad onderzocht door inventarisatie en analyse van beleidsdocumenten en Europese en nationale op het buitenland gerichte programma's.

Een taxatie van de bijdrage van onderwijs wordt gehinderd door het ontbreken van systematisch verzamelde gegevens over alle onderwijssectoren als het gaat om effecten en nazorg. Niettemin kan vastgesteld worden dat een aantal programma- en projectbeschrijvingen beschikbaar is. Vooral in het algemeen voortgezet onderwijs kan van een behoorlijke (zij het te weinig 'evidence based') ervaringsbasis worden gesproken. Ook bij leraren/scholen is expertise op dit terrein ontwikkeld, maar de aantallen deelnemende scholen kunnen groter. De schaal waarop de Europese dimensie in het onderwijs zich afspeelt is vrij gering.

De beschikbare beschrijvingen geven aan dat deelnemers – en dan vooral de leerlingen/studenten die hebben deelgenomen aan een uitwisseling – meer kennis en bewustzijn van andere landen hebben gekregen. Het is daarom jammer dat de aantallen leerlingen/studenten die daadwerkelijk op uitwisseling gaan beperkt zijn. Des te meer omdat juist lijfelijke participatie in uitwisselingen de meeste impact heeft. Een punt van aandacht hierbij is de nog geringere deelname van het basisonderwijs en van de opleidingen in het vbo en mbo vergeleken met het algemeen voortgezet onderwijs. Ook het bereik van studenten in het hoger onderwijs is gezien het internationale karakter van Nederland opvallend gering en dient wezenlijk opgehoogd.

De beschrijvingen van de 'good practices' (leerzame praktijken) geven inzicht in de gebruikte inhoud, de opzet, de financiering, de relatie met het reguliere curriculum en de procesgang van de uitgevoerde projecten.

Voorts constateert de raad dat 'Europa' in alle sectoren van het (publiek bekostigde) onderwijs een element in het curriculum is. De kerndoelen en de examenonderwerpen vormen daarvoor in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs een duidelijk kader.

Op nationaal niveau is ook een infrastructuur beschikbaar die alle onderwijssectoren bestrijkt (Europees Platform, NUFFIC en CINOP).

Op Europees niveau zijn ook concrete instrumenten zoals de *Europass* ontwikkeld om uitwisseling van informatie over opleidingen of delen daarvan tussen Europese lidstaten

te vergemakkelijken. In de nationale context heeft burgerschap haar plaats in onderwijsprocessen, in de schoolorganisaties en in de omgevingsvariabelen, maar een meer expliciete relatie met de Europese dimensie moet nog worden gelegd.

Aanbevelingen

In alle sectoren van het onderwijs komt in de verschillende mobiliteitsprogramma's veel aan de orde over Europa. De raad stelt voor de oriëntatie van het onderwijs op Europees burgerschap te versterken. Dit oriëntatiepunt is geen vaststaand gegeven. 'Europa' is werk in uitvoering. De opdracht voor het onderwijs is daarom iets ingewikkelder maar niet minder noodzakelijk. De voorbereiding betreft de twee componenten van burgerschap, een staatsrechtelijke en een maatschappelijke component.

De combinatie van beide componenten kan aanleiding geven tot verschillende 'Europa's' als richtsnoer. Dat is gezien de stand van zaken onvermijdelijk en vraagt van het onderwijs flexibiliteit en creativiteit als het om Europees burgerschap gaat.

Uit de geanalyseerde programma's en projecten komt naar voren dat de oriëntatie op Europa in concrete doelen en middelen dient te worden vertaald. De Europese instellingen in samenwerking met de nationale overheden moeten daarbij werken aan een verdere uitbouw van de bestaande programma's en projecten. Om de gewenste concretisering te bereiken moet de huidige infrastructuur van drie organisaties (Europees Platform, NUFFIC en CINOP) versterkt worden. Dit zal de bijdrage van het onderwijs optimaliseren.

Programma's en projecten dienen van duidelijke doelen te worden voorzien met een concrete Europese dimensie. Het is daarom nodig materialen te ontwikkelen die aan de doelen bijdragen. Het begrip 'materialen' moet daarbij ruim worden opgevat: van lesbrief of leermethode tot zoekinstructies voor websites. De ontwikkeling van materialen voor Europees burgerschap zal nadrukkelijk *samen met de scholen* moeten gebeuren. De raad beveelt de minister aan na te laten gaan in hoeverre de bestaande relevante kerndoelformuleringen en exameneisen in het voortgezet onderwijs (havo/vwo) en middelbaar beroepsonderwijs over Europa verder te benutten zijn voor een Europa-competentie. Deze competentie brengt systematiek in de reeds aanwezige onderdelen en kan daardoor het effect versterken. Tevens kan nagedacht worden over de wijze van certificatie van deze Europa-competentie.⁵

Een krachtige werkvorm daarbij is de daadwerkelijke uitwisseling van personen (leerlingen, studenten, docenten) tussen de verschillende Europese landen. Er moeten concrete streefcijfers worden vastgesteld voor de aantallen uitwisselende leerlingen, studenten en docenten, om de schaal van uitwisseling groot genoeg te maken.

Voortbouwend op de 28 en 39% studenten in hbo respectievelijk wo die reeds een buitenlandse ervaring opdoen kan voorlopig worden gedacht aan de volgende streefcijfers: binnen het wo neemt een op de twee studenten deel aan Europese mobiliteit in ruime zin (vertrekkend en ontvangend), voor het hbo is dat een op de drie studenten en voor het havo/vwo/mbo een op de vijf tot zes leerlingen.

5 Naast een rol voor de school of een netwerk van scholen kan ook worden gedacht aan een certificatie van deze Europa-competentie van leerlingen door bijvoorbeeld het CITO.

Aanvullend, om nog meer kritische massa te verkrijgen, is gerichte benutting van communicatieve media waaronder internet nodig. De gerichte inzet van communicatieve media kan hetzij zelfstandig als een vorm van 'virtuele ontmoeting' beschouwd worden, hetzij als een voorbereidende etappe in een reëel uitwisselingstraject.

Het is ook nodig dat het reguliere curriculum en de projecten goed met elkaar in verband worden gebracht om de Europese dimensie in beide te versterken.

Ten slotte dienen programma's, projecten, opgedane ervaringen en evaluaties ('wat werkt?') zorgvuldig te worden geboekstaafd en via elektronische opslag zeer toegankelijk te worden gemaakt voor raadpleging en benutting door onderwijsinstellingen en andere betrokkenen.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en probleemschets

Sinds het Verdrag van Maastricht (1992) bestaat formeel-juridisch het fenomeen burgerschap van de Unie. In dit Verdrag werd besloten voor de onderdanen van landen van de Europese Unie (EU) een gemeenschappelijk begrip burgerschap in te voeren. Doel ervan was versterking van de bescherming van de rechten en de belangen van de onderdanen van de lidstaten van de Unie. Overeenkomstig artikel 17 (ex artikel 8) van het EG-Verdrag is burger van de Unie een ieder die de nationaliteit van een lidstaat bezit. Het burgerschap van de Unie, dat het nationale burgerschap aanvult maar niet in de plaats daarvan komt, bestaat uit een geheel van rechten en plichten die bovenop de rechten en plichten komen die reeds aan het burgerschap van een lidstaat verbonden zijn.

Burger van de Unie is een ieder die de nationaliteit van een lidstaat bezit. De burgers van de Unie genieten de rechten van en zijn onderworpen aan de plichten die bij dit Verdrag zijn vastgesteld. De rechten zijn:

- Iedere burger van de Unie heeft het recht vrij op het grondgebied van de lidstaten te reizen en te verblijven, onder voorbehoud van de beperkingen en voorwaarden die bij dit Verdrag en de bepalingen ter uitvoering daarvan zijn vastgesteld.
- Iedere burger van de Unie die verblijf houdt in een lidstaat waarvan hij geen onderdaan is, bezit het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen in de lidstaat waar hij verblijft, onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die staat. Dit geldt ook voor de verkiezing van het Europees Parlement.
- Iedere burger van de Unie geniet op het grondgebied van derde landen waar de lidstaat waarvan hij onderdaan is niet vertegenwoordigd is, de bescherming van de diplomatieke en consulaire instanties.
- Iedere burger van de Unie heeft het recht een verzoekschrift tot het Europees Parlement te richten.
- Iedere burger van de Unie kan zich wenden tot de ombudsman van de Europese Unie.

In Nederland bestaat brede steun voor de EU, zo blijkt uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2002). Bijna driekwart (73%) van de Nederlanders vindt het lidmaatschap van de EU een goede zaak. In Duitsland is dit 59%, in Frankrijk 50% en in het Verenigd Koninkrijk 30%. Maar dat betekent nog niet dat de betrokkenheid bij Europa groot is. Nog geen derde van de Nederlanders voelde zich eind 2002 gehecht aan de EU. Een soortgelijke conclusie wordt ook getrokken uit een kwalitatief onderzoek naar de betrokkenheid van Nederlandse burgers bij de EU in het kader van het project *Belevingsmonitor Rijksoverheid*.⁶ De analyse van de bevindingen uit de monitor laat zien

⁶ Ministerie van Algemene Zaken/Rijksvoorlichtingsdienst, 2003.

dat de geringe betrokkenheid van de burgers bij de EU onder andere samenhangt met het gebrek aan concrete informatie over de verworvenheden van de Europese samenwerking, de geringe aandacht die de media aan Europa schenken en de rol die Europa speelt in de constructie van het Nederlandse zelfbeeld.

Ook EU-commissaris F. Bolkestein en D.J. Eppink stellen vast dat er een zekere afstand is tussen de burger en de Europese instellingen. Bezit van gemeenschappelijke rechten biedt geen garantie dat ingezetenen zich niet buitengesloten voelen. Voor een gevoel van 'erbij horen' is meer nodig.⁷

Onderwijs zou een bijdrage kunnen leveren aan de betrokkenheid bij Europa, gezien als noodzakelijke voorwaarde om maatschappelijk, economisch en politiek in Europa te participeren. Daarbij kunnen onder meer bestaande Europese en nationale programma's en projecten aangrijpingspunt zijn om Europa dichterbij de burger te brengen.

Eind juni 2003 vond de zevende conferentie van de Europese ministers van Onderwijs plaats op Cyprus. Deze informele conferentie stond in het teken van de kwaliteit van het onderwijs en actief burgerschap, in relatie tot het beroep van leraar. Tot de discussieonderwerpen behoorden Europese identiteit en actief burgerschap. De volgende aspecten kwamen daarbij aan de orde:

- burgerschap in de nationale en Europese context;
- Europese identiteit en de basis voor het verder ontwikkelen van deze identiteit;
- de bijdrage van onderwijs met betrekking tot actief burgerschap, normen en waarden en de Europese identiteit;
- het beleid met betrekking tot burgerschap; en
- de gevolgen van burgerschap voor de opleiding van leraren.

In het afsluitende communiqué werd onder andere uitgesproken dat de school een cruciale rol speelt bij de voorbereiding van burgers op actief burgerschap, en bij betrokkenheid op nationaal, Europees en wereldniveau.

Tegen de achtergrond van het voorgaande is door de minister Europees burgerschap opgenomen in het *Werkprogramma* (2004a): "De raad zal adviseren over de vraag welke facetten van onderwijs en cultuur een bijdrage kunnen leveren aan het bevorderen van het Europa voor de burger en aan een mogelijk Europees burgerschap." Hierbij concentreert de raad zich vooral op de bijdrage die er vanuit het onderwijs geleverd kan worden aan het bevorderen van een mogelijk Europees burgerschap.

1.2 Onderwijs en burgerschap in de Europese context

In zijn verkenning *Samen Leren Leven* (2002) heeft de raad gezocht naar verbanden tussen het onderwijs en de samenleving vanuit de vraag of deze elkaar wederkerig kunnen beïnvloeden voor wat betreft de bevordering van sociale samenhang. In dat verband is als één van de perspectieven 'burgerschap en gemeenschap' aan de orde gesteld. De raad constateerde dat het begrip burger een lange historie kent waarin vaak wisselende opvattingen, invalshoeken en belangen een rol hebben gespeeld. Hij signaleerde als

⁷ Bolkestein & Eppink, 2004.

belangrijke constante in die historie het verschijnsel burgerschap waarbij het steeds gaat om het deel uitmaken van een gemeenschap, een groep met een zekere sociale samenhang of integratie, en waarbij het impliciet en/of expliciet is verbonden met bepaalde rechten en plichten binnen de desbetreffende gemeenschap.

In vervolg op deze verkenning heeft de raad in 2003 een advies uitgebracht over de bijdrage van het onderwijs aan het bevorderen van burgerschap in Nederland, *Onderwijs en burgerschap* (2003a). De raad bouwt hierin voort op de constatering dat burgerschap een concept is dat kan verwijzen naar zeer verschillende aspecten van de relatie tussen overheid en burger, en tussen burgers onderling.⁸

Burgerschap heeft betrekking op enerzijds een formele juridisch-politieke status, inhoudend het samenstel van specifieke rechten en plichten die verbonden zijn aan het hebben van de nationaliteit van een bepaalde staat, het zijn van staatsburger van die staat. Deze vorm van burgerschap betreft het (juridisch) mogen en moeten.

Anderzijds betreft burgerschap de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. Termen als 'een goed burger zijn', 'ingeburgerd zijn', 'je burgerplicht doen', 'burgerzin' enzovoort verwijzen naar deze betekenis van burgerschap. Deze vorm van burgerschap betreft vooral het kunnen en willen participeren en drukt als zodanig betrokkenheid uit.

Deze tweezijdige opvatting over burgerschap vormt voor de raad het vertrekpunt voor zijn conceptualisering van Europees burgerschap. Voordat hij daarop ingaat, staat hij eerst stil bij de doelen van burgerschapsvorming op nationaal niveau.

De raad onderscheidt met betrekking tot de doelstellingen van burgerschapsvorming verschillende niveaus. Enerzijds richt burgerschapsvorming zich op een zorgvuldige vormgeving hier en nu van de relaties op school als noodzakelijke voorwaarde voor een goed onderwijsproces, anderzijds op de voorbereiding van leerlingen op hun actieve participatie later, buiten de school en in maatschappelijke en politieke verhoudingen. In dat verband is een driedeling gehanteerd.

- Allereerst vindt burgerschapsvorming plaats op het niveau van de interne relaties binnen school, gericht op het deel uitmaken door de leerlingen van de *micro*gemeenschap die de school is, tot uitdrukking komend in het naleven van en waar mogelijk aanvaarden van en vormgeven aan de basisnormen en -doelstellingen die binnen de school gelden. Dit niveau van burgerschapsvorming richt zich primair op de leerling in zijn verhouding tot zijn medeleerlingen en het onderwijspersoneel (*school-burgerschap*).
- Vervolgens kan burgerschapsvorming gericht zijn op het *mesoniveau* van de (plaatselijke) gemeenschap, in de vorm van het adequaat participeren in (op boven- en buitenschools niveau georganiseerde) maatschappelijke activiteiten. Deze modaliteit richt zich vooral op de leerling als toekomstig deelnemer aan de maatschappij, als (toekomstig) burger in zijn relatie tot medeburgers (*maatschappelijk burgerschap*).

- Ten slotte kan burgerschapsvorming gericht zijn op het bijbrengen van kennis van en instemming met de maatschappelijke en politieke praktijken van de samenleving op *macroniveau* (in het bijzonder het ontstaan en functioneren van de democratische rechtsstaat) en het stimuleren van de bereidheid en bekwaamheid daar in de toekomst in te participeren (staatsburgerlijke vorming). Hierbij wordt vooral bedoeld op de leerling als toekomstige deelnemer in het statelijk verband, als individu in relatie tot de centrale en de decentrale overheden (politiek of staatsburgerschap).

De drie hierboven genoemde betekenissen van burgerschap zijn in het advies *Onderwijs en burgerschap* gethematiseerd.

De raad behandelt de thematiek van Europees burgerschap niet zozeer als juridische categorie, dat wil zeggen als de formeel-juridische bundel van rechten voortvloeiend uit het EG-Verdrag, maar als een aanduiding van de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van Europa als gemeenschap, van het kunnen en willen participeren in die gemeenschap. Daarbij concentreert de raad zich op het zojuist onderscheiden tweede niveau (maatschappelijk burgerschap) en derde niveau (politiek of staatsburgerschap). Het school-burgerschap (eerste niveau), dat betrekking heeft op de relaties binnen de school, blijft grotendeels buiten beschouwing. In Europees perspectief is deze vorm van burgerschap wellicht voorwaardelijk en voorondersteld.

In dit advies sluit de raad derhalve in grote lijnen aan bij genoemde conceptuele uitwerking van burgerschap in Nederland, met dit verschil dat de afbakening en reikwijdte van het begrip toegepast worden op Europees niveau. Europees burgerschap heeft betrekking op het burger zijn in Europa, het gaat om aanvullend burgerschap ten opzichte van het burgerschap in de Nederlandse samenleving.

Europees burgerschapsconcept

Burgerschap omvat, in de oriëntatie op Europees maatschappelijk en staatsburgerschap, kennis van de maatschappelijke en politieke basispraktijken van de Europese samenleving, en de bereidheid en bekwaamheid daaraan een bijdrage te leveren.

- Vanuit deze benadering van burgerschap kan Europese burgerschapsvorming zich richten op de verschillende Europese gemeenschappen, in de vorm van het adequaat participeren in (op boven- en buitenschools niveau georganiseerde) maatschappelijke activiteiten (ook in de vorm van arbeid) in de verschillende Europese lidstaten (*mesoniveau*). Deze modaliteit richt zich vooral op de student respectievelijk leerling als deelnemer aan de Europese onderwijsruimte, als toekomstig participant in de Europese lidstaten, als (toekomstig) Europees burger in zijn relatie tot mede-Europese burgers (*maatschappelijk burgerschap in Europa*) (bijvoorbeeld als werknemer omgaan met verschillende nationale waarden).
- Europese burgerschapsvorming kan zich daarnaast richten op het bijbrengen van kennis van de politieke praktijken van de Europese samenleving op *macro-niveau* (in het bijzonder het ontstaan en functioneren van de democratische EU als rechtssysteem) en het stimuleren van de bereidheid en bekwaamheid om daar in de toekomst in te participeren. Hierbij wordt vooral bedoeld op de student c.q. leerling als toekomstige deelnemer in het Europees statelijk verband, als individu in relatie tot de Europese instellingen en de nationale overheden

(Europees *politiek staatsburgerschap*) (bijvoorbeeld stemmen voor het Europees Parlement).

Het belang van de ontwikkeling van Europa voor de burger en/of ingezetene van de lidstaten neemt toe. Immers, diverse ontwikkelingen zoals de interne markt, de monetaire unie (euro) en de stabiliserende invloed op politieke rust en vrede, raken burgers direct in hun dagelijkse leven. Meer dan 50% van de nationale wetgeving is van de EU afkomstig of is daar in hoge mate door beïnvloed. Ook de discussie over een 'Europese Grondwet' is van belang.⁹ De impact daarvan is wel vergeleken met die van een nationale grondwetswijziging.¹⁰ In de door de Europese Conventie voorgestelde Europese Grondwet stellen lidstaten voor om aan Europese instellingen een grotere rol toe te kennen op terreinen die tot de nationale soevereiniteit worden gerekend zoals strafrecht en buitenlands beleid. Betrokkenheid van ingezetenen van de Europese lidstaten bij 'Europa' is dan ook van belang.

De raad merkt hierbij op dat Europa meer landen omvat dan die tot de EU behoren. De EU is niet het enige integratieproject in Europa, maar wel het belangrijkste. Hoofdstuk 2 gaat hier verder op in.

1.3 Europese lidstaten en besluitvorming

Betrokkenheid van de Europese burger bij de Europese Unie vereist kennis van de Europese Unie. Het betreft op de eerste plaats kennis van de landen die de Europese lidstaten vormen en van de manier waarop besluitvorming op Europees niveau geregeld is.

Deelnemende landen

De Europese Unie bestond in 1999 uit vijftien lidstaten. Per 1 mei 2004 zijn er tien lidstaten bijgekomen en in 2007 volgen wellicht nog twee lidstaten. Tabel 1.1 geeft een overzicht van de landen die op dit moment deel uitmaken van de Europese Unie, dan wel er in de nabije toekomst wellicht deel van gaan uitmaken.

9 *Op de topconferentie te Brussel van 12 en 13 december 2003 zijn de staatshoofden en regeringsleiders niet tot overeenstemming gekomen over de definitieve tekst van de Europese Grondwet. De onderhandelingen worden in 2004 voortgezet onder voorzitterschap van Ierland.*

10 *Aldus de indieners van het voorstel van (initiatief-)Wet raadplegend referendum Europese Grondwet. Zie Hand. TK 2003-2004, p. 27-1868.*

Tabel 1.1: Landen in de Europese Unie in 1999, 2004 en in 2007

Landen	1999	2004 (per 1 mei)	2007
België	x	x	x
Bulgarije	-	-	x
Cyprus	-	x	x
Tsjechische Republiek	-	x	x
Denemarken	x	x	x
Duitsland	x	x	x
Griekenland	x	x	x
Spanje	x	x	x
Estland	-	x	x
Frankrijk	x	x	x
Hongarije	-	x	x
Ierland	x	x	x
Italië	x	x	x
Letland	-	x	x
Litouwen	-	x	x
Luxemburg	x	x	x
Malta	-	x	x
Nederland	x	x	x
Oostenrijk	x	x	x
Polen	-	x	x
Portugal	x	x	x
Roemenië	-	-	x
Slowakije	-	x	x
Slovenië	-	x	x
Finland	x	x	x
Zweden	x	x	x
Verenigd Koninkrijk	x	x	x

Besluitvorming

De landen die deel uitmaken van de EU ('lidstaten') blijven onafhankelijke naties die hun soevereiniteit bundelen om veiligheid en welvaart binnen Europa te waarborgen en te bevorderen en om met het oog daarop macht en invloed in de wereld te verwerven die geen van hen afzonderlijk kan hebben.

Het bundelen van soevereiniteit betekent in de praktijk dat de lidstaten sommige besluitvormingsbevoegdheden aan de door hen gecreëerde Europese instellingen overdragen, zodat beslissingen over specifieke onderwerpen van gemeenschappelijk belang op een democratische manier kunnen worden genomen op Europees niveau.

Bij de besluitvorming op het niveau van de Europese Unie zijn verschillende Europese instellingen betrokken.¹¹ Hieronder zijn de vijf belangrijkste besluitvormende instellingen en organen kort beschreven.

Het Europees Parlement vertegenwoordigt alle EU-burgers en wordt rechtstreeks door de burgers verkozen. De leden van het Europees Parlement zijn niet naar nationaliteit ingedeeld, maar op grond van politieke strekking gegroepeerd in Europese politieke fracties, waarin alle belangrijke partijen van de EU-lidstaten zijn vertegenwoordigd. Het Parlement deelt met de Raad van Europa de wetgevende macht, oefent democratische controle uit op de Europese instellingen (voornamelijk op de Commissie) en deelt met de Raad de begrotingsbevoegdheid en kan derhalve de uitgaven van de EU wijzigen.

De Europese Commissie is de politiek onafhankelijke instelling die de belangen van de EU als geheel belichaamt en behartigt. Zij is de motor van het institutionele systeem van de EU; zij stelt wetten, beleid en actieprogramma's voor en is verantwoordelijk voor de tenuitvoerbrenging van de besluiten van het Parlement en de Raad.

De Europese Raad bestaat uit de staatshoofden en regeringsleiders (namelijk de president en/of de eerste minister van de EU-landen, plus de voorzitter van de Europese Commissie). De Europese Raad komt in principe vier keer per jaar samen om de algemene politieke richtsnoeren van de EU vast te stellen en de groei opnieuw te bekijken. De Europese Raad is het hoogste besluitvormingsorgaan van de Europese Unie; daarom wordt een vergadering van de Europese Raad vaak een 'top' genoemd.

De Raad van de Europese Unie is het belangrijkste besluitvormingsorgaan. In de Raad – in het verleden de Raad van ministers genoemd – hebben ministers van de nationale regeringen van de lidstaten zitting. De Raad komt regelmatig bijeen om gedetailleerde beslissingen te nemen en om de Europese wetten aan te nemen.

Het Europees Hof – ook wel 'Het Hof van Justitie' genoemd – geeft de burgers de mogelijkheid hun rechten uit te oefenen. Het Hof is bevoegd uitspraken te doen in juridische geschillen tussen individuen, tussen lidstaten, EU-instellingen en bedrijven. Een belangrijk kenmerk is dat een individuele burger of rechtspersoon zich rechtstreeks tot een instelling van de EU kan wenden, dus zonder tussenkomst van een nationale instantie.

De dominantie van de Europese Unie in de maatschappelijke en politieke perceptie mag overigens niet de ogen doen sluiten voor het bestaan van belangrijke andere internationale organisaties, die evenzeer dragers zijn van het Europese gedachtegoed en de Europese idealen. Vooral dient genoemd te worden de in 1949 opgerichte Raad van

¹¹ *Andere besluitvormende EU-instellingen en hun verantwoordelijkheden: de Europese Rekenkamer controleert het correcte gebruik van de financiële middelen van de EU, de Europese Centrale Bank is verantwoordelijk voor het Europees monetair beleid; de Europese Investeringsbank financiert investeringsprojecten van de EU; de Europese Ombudsman beschermt de EU-burgers en organisaties tegen bestuurlijke wanpraktijken; het Europees Economisch en Sociaal Comité vertegenwoordigt de burgermaatschappij en de sociale partners; en het Comité van de regio's vertegenwoordigt regionale en lokale overheden.*

Europa. De Raad van Europa heeft onder andere tot doel de mensenrechten te beschermen, de culturele diversiteit van Europa te stimuleren en sociale problemen zoals rassen-vooroordelen en onverdraagzaamheid te bestrijden. Een van de successen van de Raad van Europa was de opstelling van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. De Raad voor Europa telt nu 45 lidstaten, waaronder de 25 landen van de Europese Unie.

1.4 Doel en vraagstelling

Het doel van dit advies is voor het Europese voorzitterschap van Nederland in 2004 handreikingen te bieden voor de verdere opbouw van een maatschappelijk en politiek burgerschap in Europa. Wat dit laatste betreft vraagt het eventuele nationale referendum over de Europese Grondwet van de Europese burger een politiek actieve opstelling door middel van uitoefening van stemrecht. In deze context is maatschappelijke participatie niet alleen een doel op zich, maar ook voorwaardelijk om burgers Europees bewust te maken en de Europese politieke participatie van burgers te bevorderen.

Het in paragraaf 1.2 omschreven Europees burgerschapsconcept is uitgangspunt voor de uitwerking van de bijdrage van het onderwijs aan Europees burgerschap. De minister van OCW heeft de Onderwijsraad de volgende vier vragen voorgelegd:

- (1) Wat kan onder burgerschap in de Europese context worden verstaan?
- (2) Welke bijdrage levert het onderwijs (in de vorm van programma's en projecten) momenteel aan het bevorderen van burgerschap in de Europese context en in hoeverre speelt de Europese identiteit hierbij een rol?
- (3) Welke programma's en projecten kunnen als 'good practice' worden aange-merkt en wat is hun bijdrage aan Europees burgerschap en de Europese identiteit?
- (4) Hoe en onder welke condities kunnen de centrale overheid, decentrale overheden en onderwijsinstellingen in samenwerking met overheden en onderwijsinstellingen in Europa vanuit de 'state of the art' burgerschapsvorming in Europese context versterken?

Bij de beantwoording van de adviesvragen betreft de raad, op aanbeveling van de minister, de expertise van het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs, op het terrein van Europees burgerschap.

1.5 Aanpak en opbrengst

Het advies bouwt voort op het eerder uitgebrachte advies van de raad *Onderwijs en Burgerschap* (2003a). Uitgaande van de daar geformuleerde concepties van burgerschap wordt door middel van literatuur en documentenstudie uitbreiding van de relevante begrippen gegeven op het Europese vlak. Het conceptuele kader in paragraaf 1.2 is hiervan een eerste neerslag. In hoofdstuk 2 is de conceptuele uitwerking van burgerschap in

de Europese context verder uitgediept in een visie op Europees burgerschap en identiteitsontwikkeling, en de rol die onderwijs daarbij kan spelen.

Voorts is gekeken hoe in kerndoelen (po en vo), kwalificatiestructuur (mbo), eindexamens (vo) en onderwijsdoelen (ho) de Europese dimensie uitwerking vindt (hoofdstuk 3).

Hoofdstuk 3 bespreekt de belangrijkste uitkomsten uit een inventariserend onderzoek naar de nationale en EU-stimuleringsprogramma's en bespreekt de manier waarop deze hebben bijgedragen aan de Europese burgerschaps- en identiteitsvorming van jongeren in Nederland. Het onderzoek werd uitgezet bij het Centrum voor Innovatie van Opleidingen (CINOP). Uit de stimuleringsprogramma's zijn zeven voorbeelden van good practices geselecteerd. Vier van deze voorbeelden zijn uitgelicht: één in het primair onderwijs, één in het voortgezet onderwijs eerste fase (algemeen vormend), één in het voortgezet onderwijs tweede fase (havo/vwo), en één in het middelbaar beroepsonderwijs.

Via een beknopt literatuur- en documentenonderzoek is nagegaan hoe de Europese dimensie in Nederland, buiten de Europese stimuleringsprogramma's om, aan de orde wordt gesteld in de leerplannen.¹² De bedoeling van dit onderzoek is bruikbare ideeën te verzamelen voor het Nederlandse onderwijs. Hoofdstuk 4 beschrijft de bevindingen uit dit onderzoek.

Het advies beperkt zich in zijn empirische basis tot de in hoofdstuk 3 en 4 behandelde aspecten. Deze zijn belangrijk maar beslaan uiteraard niet alle relevante aspecten. Het advies kent daardoor een zekere beperking. Hoofdstuk 5 presenteert binnen deze restricties aanbevelingen over de wijze waarop en de condities waaronder Europa via het onderwijs meer kan gaan leven voor de aankomende burger. Daarbij zijn drie niveaus onderscheiden: het Europese niveau, het nationale niveau en het niveau van onderwijsinstellingen.

¹² *Met nadruk wordt daarbij gekeken naar de inzet van nieuwe media in het formele en informele leren. Met de nieuwe media wordt immers het landschap van jongeren drastisch verruimd. Zij bieden mogelijkheden cultuur en achtergronden van andere Europese jongeren te leren kennen, bijvoorbeeld door middel van discussiegroepen via internet.*

2 Een visie op Europees burgerschap en identiteitsontwikkeling en de rol van onderwijs

2.1 Inleiding

Hoe kan onderwijs in aanvulling op de bevordering van burgerschap in de Nederlandse context een rol spelen bij de bevordering van Europees burgerschap en Europese identiteit? Immers, op school vindt overdracht van kennis plaats en is er de mogelijkheid om ontmoetingen met mede-Europeanen, virtueel of daadwerkelijk, te organiseren. Europa als onderwerp lijkt daarom goed inpasbaar in het schoolcurriculum; praktijkervaringen wijzen daarop. De raad staat hier dan ook in beginsel positief tegenover en voelt zich daarbij gesterkt door de andere Europese onderwijsraden (verenigd in de European Network of Education Councils, EUNEC). Hij onderschrijft in dit verband de uitspraak dat "Citizenship education can be performed by way of curriculum contents, instructional methods and participation in school life and activities and projects in the community outside schools. Each way has its own contribution to make and should be further developed across countries."¹³

De raad gaat in dit hoofdstuk eerst in op de betekenis van Europa voor Nederlandse ingezetenen. Daarna vraagt hij zich af hoe het nationale onderwijssysteem ingezet kan worden om leerlingen en studenten te informeren over en begrip bij te brengen voor de Europese ontwikkeling.

2.2 Welk Europa?

Het is hier van belang op te merken dat Europa meer omvat dan de Europese Unie. Het aantal landen dat tot het werelddeel Europa behoort bedraagt 47, terwijl per 1 mei 2004 25 landen deel uitmaken van de Europese Unie. Feitelijk is er dus sprake van verschillende concepties van Europa. Zo telt de Raad van Europa, die vooral culturele zaken behartigt (waaronder mensenrechten), 45 lidstaten.

Voorts moet geconstateerd worden dat zich in Europa ontwikkelingen voltrekken c.q. worden aangestuurd die deels buiten, deels parallel aan integratieprojecten van de Europese Unie verlopen. Een voorbeeld is het zogenoemde Bologna-proces. Dit proces vindt zijn oorsprong in het initiatief van enkele grote West-Europese staten om tot een zekere convergentie van het hoger onderwijs te komen; in 1998 werd hiertoe de Sorbonne-verklaring opgesteld. De landen die de Sorbonne-verklaring en later de Bologna-verklaring ondertekenden, gaan hun hogeronderwijsbeleid coördineren, overigens ondersteund door de Europese Unie. Deze intergouvernementele samenwerkingsstrategie is wel vaker toegepast naast samenwerking binnen de Europese Unie, in het bijzonder als zich stagnaties en/of crises voordeden. Een voorbeeld hiervan is de oprich-

¹³ EUNEC, 2004.

ting in 1954 van de West-Europese Unie.^{14,15} De integratie in Europa verloopt langs diverse wegen.

In dit advies zal het accent liggen op ontwikkelingen met betrekking tot de Europese integratie op basis van de Europese Unie, maar met op de achtergrond (de ontwikkelingen in) geheel Europa. De keuze voor dit accent acht de raad gerechtvaardigd omdat de integratie van Europa in de laatste 58 jaar vooral via aansluiting van Europese landen bij de Europese Unie verloopt. Het is vooralsnog niet goed in te zien hoe Europese integratie tot stand zal komen buiten de ontwikkelingen in de Europese Unie.

2.3 Varianten van burgerschap

In het huidige Europa ziet de raad twee varianten van Europees burgerschap, die parallel lopen met verschillende concepties van de Europese Unie. Hij constateert daarbij dat we momenteel dichterbij de eerste variant zitten, maar dat er een zekere ontwikkeling is naar de tweede variant.

- Een eerste variant zou aangeduid kunnen worden als een juridisch-minimalistisch concept van burgerschap. In deze opvatting is de Unie eerst en vooral een economische unie, en dus een doelcorporatie met beperkte bevoegdheden, primair gericht op de vrijmaking van de markt. De rechten van de burgers van de Unie zijn dan ook primair economische vrijheden. Hun politieke rechten zijn beperkt tot die welke thans in de artikelen 17 e.v. EG-Verdrag verleend worden (kiesrecht voor het Europees Parlement en de gemeenteraad; mogelijkheid in het buitenland om de diplomatieke bescherming van andere lidstaten in te roepen; mogelijkheid een verzoekschrift tot het Europees Parlement te richten). Het Unie-burgerschap is een afgeleide van het nationale burgerschap. Deze opvatting gaat enkel uit van burgerschap als een juridisch concept, als een bundel van rechten en plichten (een juridisch mogen en moeten), en niet van burgerschap als socio-psychologisch begrip, als vermogen en wens om bij een gemeenschap betrokken te zijn, daarin deel te nemen en daaraan bij te dragen (een willen en kunnen).
- Aan het andere uiterste van het spectrum staat de opvatting dat de Unie zich op langere termijn tot een federale staat zal moeten ontwikkelen (in welk geval overigens Unie-burgerschap los komt te staan van nationaal burgerschap, en daar geen afgeleide van is). In deze opvatting is de Unie allang geen doelcorporatie meer, krijgt zij in toenemende mate algemene bevoegdheden ook op terreinen die niet strikt tot de markt behoren zoals milieu, en in toenemende mate ook op terreinen die tot de kern van de nationale soevereiniteit gerekend worden zoals onderwijs, cultuur, sociale zekerheid en immigratie. Met de uitbreiding van bevoegdheden dient dan, aldus deze opvatting, de positie van het Europees Parlement versterkt te worden, zodanig dat ten slotte een Europese regering ontstaat die ten opzichte van dit parlement in een verantwoordings- en vertrouwensrelatie staat (op dit moment is zo'n relatie er alleen – in gemankeerde vorm – ten opzichte van de Europese Commissie, maar uiteraard niet ten opzichte van de Raad van ministers). Met de versterking van de positie van

¹⁴ Hermans, 1993.

¹⁵ Zie voor meer voorbeelden van besluitvorming buiten EU-verband: het advies *Europese invloeden in Nederland* (Onderwijsraad, 2004b).

het Europees Parlement dient ook zoiets als een Europees burgerschap in maatschappelijke zin tot stand te komen, een in meerderheid gedeeld gevoel en in meerderheid aanwezige bereidheid deel uit te maken van de Unie als politieke eenheid (politiek-maximalistisch concept van burgerschap).

In de *eerstgenoemde variant* worden besluiten op Europees niveau gelegitimeerd omdat regeringen en gekozen volksvertegenwoordigers bij de besluitvorming zijn betrokken, maar – en de Europese commissie voelt dat ook zo aan – meer betrokkenheid van de bevolking is gewenst voor een breder draagvlak. Democratische vertegenwoordiging of representativiteit is gewoonlijk gedacht vanuit individuen of burgers, en indirecte vertegenwoordiging via de eigen regering is nogal ongewoon en wordt als zodanig ook niet onmiddellijk als democratisch beleefd. Daarbij komt dat het nationale burgerschap om uiteenlopende redenen in bepaalde opzichten aan erosie onderhevig is.¹⁶ Betrokkenheid van ingezetenen organiseert zich niet langer alleen langs nationale lijnen.

De betrokkenheid van de burgers is daarom zeker een belangrijk element in de ontwikkeling van Europa. Geografisch gezien was de integratie overigens tot voor kort vooral West-Europees gericht.

De *tweede variant* is mede cultuurgeoriënteerd en stoelt vooralsnog, voor zover het om de EU-lidstaten gaat, op het subsidiariteitsbeginsel of is daar een uitwerking van. Daar gaan de nationale overheden over. Op deze lijn fungeert echter ook een intergouvernementeel orgaan als de Raad van Europa waarvan vrijwel alle Europese landen lid zijn. Het is in deze cultureel georiënteerde ontwikkeling dat de legitimiteit voor een supranationale ontwikkeling gevonden zou moeten worden, waarbij versterking van de directe democratie zou kunnen optreden. Dat betekent dat het subsidiariteitsbeginsel zou worden verlaten ten gunste van een model van directe democratie op Europese schaal. Het is echter de vraag of een model van directe democratie op Europese schaal het meest wenselijk is, en of andere modellen van representativiteit en invloed op besluitvormingsprocessen wellicht niet beter en doelmatiger zijn.¹⁷ Gegeven het huidige stelsel met gebrekkige democratische controle lijkt de eerste, beperkte visie thans meer legitiem dan de tweede.

Ontwikkelingen en strategieën die van invloed zijn op Europese burgerschaps- en identiteitsontwikkeling, bezitten een formele en een informele (betrokkenheids)kant. De formele kant, bijvoorbeeld het gegeven van het burgerschap van de Unie, fungeert als basis voor (mogelijke) betrokkenheid van de individuen die het aangaat. De informele kant moet leiden tot betrokkenheid door het verwerven van inzicht in en positieve ervaringen met Europese ontwikkelingen.

De raad realiseert zich overigens terdege dat het Europees burgerschapsbegrip vooral wat betreft de betrokkenheids-, ofwel de identiteitscomponent niet zonder problemen is. Hoewel de raad de opvatting heeft dat Europees burgerschap aanvullend is, kunnen vooral bij deze component van burgerschap conflicterende belangen spelen. Niet alleen tussen de lidstaten bestaan verschillende ervaringen, bijvoorbeeld wat betreft de Europese geschiedenis, ook binnen lidstaten hebben burgers verschillende ervaringen

¹⁶ Bellamy & Warleigh, 2001.

¹⁷ Bellamy & Warleigh, 2001.

gen vanuit hun eigen identiteit. Onder migranten bestaan dubbele identiteiten. De vraag is of voor deze groepen burgers Europees burgerschap zonder meer stapelbaar is, en Europees burgerschap als aanvullend beschouwd kan worden. Leven met verschillende (nationale en Europese) culturen is leven met spanningen en daarbij behorende pijn. Daar waar aspecten van de culturen niet bij elkaar passen, wordt een tijdelijke of blijvende keuze gemaakt. De pijn die hierbij hoort tekent het leven van een migrant. Het is een wens om de Europese ruimte zodanig in te richten dat deze pijn minder noodzakelijk optreedt en beter te verdragen is.

De raad beklemtoont dat het bij de ontwikkeling van Europees burgerschap gaat om processen met een onzekere uitkomst, een gegeven dat moet meewegen in het betrekken van het Nederlandse onderwijs bij het Europese project. Bijgevolg zal het Europese burgerschap mee-evolueren en dient onderwijs met deze evolutie rekening te houden. Europa is voor het onderwijs een bewegend doel.

De opdracht voor het onderwijs is daarom niet zo eenvoudig. De voorbereiding betreft de volgende onderdelen.

- Voorbereiding op het Europees gerichte *staatsburgerschap* met directe EU-connotaties (bijvoorbeeld directe verkiezingen in Europees verband) en met indirecte EU-connotaties (via het nationale staatsburgerschap verlopende vertegenwoordigingen). Op beide facetten moet onderwijs voorbereiden; beide facetten (variërend van doelcorporatie tot federatie) kunnen – ook in hun onderlinge verhouding – aan kracht winnen respectievelijk verliezen in de komende jaren.
- Voorbereiding op Europees gericht *maatschappelijk burgerschap* dat enerzijds ondersteunend kan zijn voor de hierboven genoemde vormen van staatsburgerschap maar dat anderzijds ook een eigen waarde heeft en vooral kijkt naar de wisselwerking tussen een specifiek Nederlandse historische en toekomstige inbreng in de bredere sociale en culturele geschiedenis en ontwikkeling van Europa.

2.4 Betrokkenheid bij Europa

De huidige betrokkenheid bij 'Europa' is in Nederland vrij gering, maar dat geldt ook voor ingezetenen van de andere lidstaten en wellicht andere Europese landen. Algemeen is er het gevoel dat er van een Europese identiteit nog allerminst sprake is.¹⁸ Bezit van gemeenschappelijke rechten biedt geen garantie dat ingezetenen zich niet buitengesloten voelen. Voor een gevoel van 'erbij horen' is meer nodig.

De Europese Commissie vindt de geringe betrokkenheid zorgelijk vanwege het mogelijk ontbreken van voldoende legitimiteit zoals hierboven uiteengezet. Zij heeft daarom drie strategieën ontwikkeld om een gevoel van Europees bewustzijn en betrokkenheid op te wekken, een niet ongebruikelijke aanpak van politieke elites. De drie strategieën zijn:

- verspreiden van verhalen over de historische en gemeenschappelijke wortels van de Europese landen en introductie van eenheidsymbolen (onder andere de vlag);

18

Zie bijvoorbeeld de opmerking van de Europese Commissie in het ontwerpverslag *Education & Training 2010, The success of the Lisbon Strategy hinges on urgent reforms, 2004b*.

- uitbouw van een supranationaal juridisch systeem (gemeenschapsrecht); en
- introductie van een Europees supranationaal 'burgerschap van de Unie' met daaraan verbonden rechten.¹⁹

Het besef van Europees burgerschap en de Europese identiteit acht de raad van belang voor draagvlak voor de Europese instellingen en voor de verdere Europese ontwikkeling, die echter juist vanwege zijn omvang en diversiteit door Nederland instrumenteler bezien zal moeten worden. Voor het onderwijs betekent dat een zekere tweeslachtigheid in het streven naar Europees burgerschap: enerzijds is er de inhoudelijk Europese intentie vanuit Nederland als een van de kernlanden die aan de wieg stonden van de Unie, anderzijds is er de realiteit die ziet dat de EU deze inhoudelijk Europese intentie wellicht minder zal kunnen waarmaken. Daarbij moet geconstateerd worden dat de ontwikkeling van Europa vooral een economische invalshoek en een economisch vertrekpunt heeft. De ontwikkeling van een sociaal Europa bijvoorbeeld krijgt veel minder aandacht binnen de Europese Unie. De huidige kaders van de Europese Unie vormen daarvoor wellicht een beletsel. In dit advies benadrukt de raad het belang van Europa en het Europese integratieproject zonder op voorhand een uitspraak te kunnen doen over de wenselijke richting van integratie.

Er zijn twee niveaus van betrokkenheid (zie paragraaf 1.2). Het eerste komt voort uit rechten en plichten, en uit zich bijvoorbeeld in het gaan stemmen voor het Europees Parlement. Het tweede komt voort uit een gevoel van verbondenheid met instellingen en medeburgers in Europa. Hoe dit zichtbaar te maken valt, is niet erg duidelijk. Wel is aan te nemen dat door uitwisselingen tussen scholen/scholieren het gevoel van verbondenheid zal toenemen. Het tweede niveau is ook niet gebonden aan de lidstaten van de Europese Unie: het kan zich heel wel uitstrekken tot alle Europese landen, hoewel communautaire programma's zoals *Socrates* gericht zijn op de lidstaten van de Europese Unie (zie hoofdstuk 4). Op beide niveaus keert het onderscheid tussen de staatsrechterlijke en de maatschappelijke component terug. Het is zaak deze beide met elkaar te verbinden en te vragen naar het educatieve antwoord hierop.

De haalbaarheid en wenselijkheid van de hierboven geschetste ontwikkelingen in de huidige situatie zouden mede van invloed moeten zijn op de 'leerstof in het onderwijs'. Hierbij spelen vragen als: moet Europa opgevat worden als een associatie van staten of als een politieke eenheid van een volk, gaat het om een verzameling collectiviteiten of om een maatschappij van individuen, is de Unie een intergouvernementeel samenwerkingsverband of is het een quasi-federaal systeem?²⁰ En welk oriëntatiepunt voor onderwijs is hieruit af te leiden: wat is de inhoud van de Europese educatieve vorming, hoe moet deze vorming ingericht worden, waarom is deze nodig en waar zal deze toe leiden?

Zowel de staatsburgerlijke kant als de maatschappijburgerlijke kant zijn voor het onderwijs van belang. Beide kunnen bescheiden of uitgebreid worden ingevuld. Bovendien kan de interactie tussen beide sterk of zwak tot ontwikkeling komen. Onderwijs moet op dit alles zijn gericht en dat is gezien de variatie die kan optreden geen eenvoudige maar wel een noodzakelijke en ook boeiende opgave.

19
20

Jacobs & Maier, 2000.
Lehning, 1999.

2.5 Het belang van Europa

Europa is belangrijk voor het onderwijs. Vanuit het verleden zijn de volgende positieve ontwikkelingen van belang:

- Het proces van eenwording heeft sedert 1945 de vrede in grote delen van Europa gezekerd.
- De samenwerkende naties in (West-)Europa hebben de welvaart bevorderd.
- De eenwording heeft als machtsblok gewerkt tegen het Euraziatische communistische machtsblok.
- Het samenwerkende Europa ontwikkelde zich tot een volwaardige gespreks- en handelspartner van de Verenigde Staten.

Deze ontwikkelingen zijn indirect van belang voor de positie van het Nederlandse onderwijs.

Naar het heden en in de toekomst kijkend, zijn er de volgende ontwikkelingen die het belang van een samenwerking in Europa extra onderstrepen:

- Door oprukkende technologie en mondialisering van de handel is schaalvergroting van politieke en economische besluitvorming nodig omdat bedrijven internationaliseren en omdat sommige economieën een schaalgrootte kennen (VS, China) die op gelijke schaal beantwoord moet worden.
- De mondialisering heeft ook de misdaad op mondiale schaalgrootte gebracht. Europese staten zijn elk apart te klein voor effectieve bestrijding.
- Om welvaartsgroei te verzekeren is een soepeler nationale grensoverschrijding van goederen, diensten en verkeer noodzakelijk.
- Structurele ontwikkelingen als vergrijzing, verslechtering van de positie van laagopgeleiden, grotere heterogeniteit van de samenleving en grotere mobiliteit van kapitaal, vragen om afstemming met omringende landen.
- De convergerende maatregelen die van de Europese Unie uitgaan, dwingen de nationale overheden tot aanpassing van wet- en regelgeving, financiering van het hoger onderwijs, integratie van arbeidsmarkten en aanpassing van de systemen van levenslang leren en beroeps- en volwassenenonderwijs.

Het is daarom van belang dat Nederland aan de Europese ontwikkelingen op velerlei terrein een bijdrage levert en in positieve zin meespeelt.

2.6 Onderwijs voor Europa

Moet het nationale onderwijssysteem worden ingezet voor Europese burgerschaps- en identiteitsontwikkeling?

De raad is er in principe voor dat 'Europa' deel uitmaakt van het onderwijsaanbod, maar wijst erop dat van dwingende beïnvloeding en propaganda ten gunste van de Europese Unie geen sprake kan zijn. Onderwijs leent zich niet voor een dergelijke verregaande overheidsbemoeienis. Voorts meent de raad dat vooral waar het gaat om onderwijs het subsidiariteitsbeginsel met een zekere gestrengheid moet worden nagevolgd. Het is niet nodig tot harmonisatie van zaken over te gaan die ook op nationaal niveau geregeld kunnen worden.

De raad vindt het belangrijk dat het nationale onderwijssysteem wordt ingezet als het gaat om de volgende zaken:

- *Oriëntatie op Europa als noodzakelijk te kennen object behorend tot de canon van algemene vorming van elke burger.* Zie de kerndoelen in het basisonderwijs en de basisvorming, en de exameneisen van de examens in het voortgezet onderwijs.
- *Oriëntatie op Europa zodanig dat de meest noodzakelijke vaardigheden beschikbaar komen om je te bewegen in Europa* (ten minste twee vreemde talen vanaf jonge leeftijd, en ontwikkeling van de Europese cultuur). Ook recentelijk betreft de Europese Commissie deze positie: "Consolidate the European dimension of education. All education systems should ensure that pupils have by the end of their secondary education the knowledge and competences they need to prepare them for their role as a future citizen in Europe."²¹
- *Kritische oordeelvorming over Europa en Europese integratieontwikkelingen.* Elke burger moet zich een kritisch oordeel kunnen vormen over integratieontwikkelingen en daarbij standpunten innemen. Bij het laatste denkt de raad niet alleen aan de verwoording daarvan in woord en geschrift, maar ook aan daden als stemmen voor het Europees Parlement, tonen van betrokkenheid bij Europese gebeurtenissen, enzovoort. Onderwijs is immers een waardegemeenschap. Met het onderwerp 'Europa' is niet alleen kennisoverdracht gemeoid, er zijn ook meningen, opvattingen, voorkeuren en dergelijke aan verbonden. Het democratische deficit bij bepaalde besluitvorming in Europa leent zich bijvoorbeeld voor zulke waardediscussies en standpuntbepalingen.

Vertrekkend vanuit deze drie doelcategorieën is het van belang een Europa-competentie te ontwikkelen. In een studie van de Onderwijsraad over competenties²² zijn voor de definiëring van het competentiebegrif zes dimensies onderscheiden. De eerste drie dimensies worden noodzakelijk geacht en de laatste drie zijn relevant maar niet noodzakelijk. Wenselijk is dat iedere definitie van competentie uitspraken bevat over:

- specificiteit (het verwerven, toepassen en verder ontwikkelen van competenties in contexten);
- integrativiteit (een samenhangend geheel van elementen die nodig zijn voor probleemoplossend handelen); en
- duurzaamheid.

Relevant maar niet noodzakelijk zijn:

- handelingsgerichtheid (probleemoplossend vermogen is voorwaardelijk);
- leerbaarheid (niet in een keer overdraagbaar, het vergt inspanning en tijd om een competentie te ontwikkelen); en
- onderlinge afhankelijkheid van competenties.

De raad stelt voor bij de ontwikkeling van een Europa-competentie bovenstaande dimensies richtinggevend te laten zijn. Een voorlopige definitie van een Europa-competentie luidt:

De vermogens om kennis, vaardigheden en houdingen te benutten om concrete activiteiten op een adequate wijze in de maatschappijburgerlijke en staatsburgerlijke Europese

²¹ *Europese Commissie, 2004a.*

²² *Merriënboer e.a., 2002.*

context te vervullen. Het gaat erom dat de burger het vermogen heeft individueel verantwoordelijk te functioneren in het publieke domein van Europa en als burger actief in Europa te participeren.

In hoofdstuk 3 worden elementen aangedragen die aan de ontwikkeling van een Europa-competentie zouden kunnen bijdragen, zoals kerndoelen, exameneisen en onderwijsinhouden. Zij worden ontleend aan de Nederlandse leerplannen.

De raad heeft zich ook georiënteerd op andere Europese landen en vond onder andere in Vlaanderen en in Duitsland voorbeelden van relevante contexten en doelformuleringen die voor de verdere ontwikkeling van een Europa-competentie voor het Nederlandse onderwijs van belang kunnen zijn.

Vlaanderen

De Europese/internationale dimensie in het nationale curriculum is opgenomen in de eindtermen voor het Vlaamse basis- en het secundair onderwijs. Kinderen en jongeren moeten vertrouwd zijn met bepaalde aspecten van:

- het politieke en rechtsdomein (met daarin begrepen macht, consultatie, vertegenwoordiging van standpunten, besluitvorming, instituties en procedures);
- het sociaal-economische domein (met daarin arbeid, handel en welzijn); en
- het sociaal-culturele domein (met aspecten als opleiding, vrije tijd, familie- en groepsvorming).

Een jongere heeft het onderwerp 'wereldburgerschap' onder de knie, als die jongere:

- de rol van de internationale instellingen kan illustreren;
- kan illustreren dat de globale dimensie van onze maatschappij steeds meer zichtbaar wordt tussen de andere zaken op economisch, politiek en cultureel niveau; en zich ervan bewust is dat dit zowel tot problemen en conflicten als tot bijkomende mogelijkheden kan leiden;
- de complexiteit van de internationale samenwerking kan uitleggen;
- kan illustreren dat er verschillende opinies zijn over welvaart en over hoe deze moet worden herverdeeld; en
- de persoonlijke overtuiging heeft dat de welvaart en het welzijn in de wereld verbeterd moeten worden.

Bron: Eurybase 2001 (Eurydice Database on Education Systems in Europe): www.eurydice.org/eurybase, d.d. 18 februari 2004.

De raad meent dat de praktische uitwerking vooral een taak is voor de vakken/leergebieden, zoals die met sociale en economische inhouden, en het onderwijs in de moedertaal en de moderne vreemde talen. De leerplannen van de onderscheiden schoolsoorten en -niveaus kunnen daarbij sturend zijn door op een gedifferentieerde manier concrete doelen en thema's te bevatten, en verwijzingen naar geschikte leerstof en doelmatige werkvormen. In hoofdstuk 5 komt de raad hierop terug.

Duitsland

In de jaren negentig en verder deed de ministersconferentie van Onderwijs en Cultuur van de Duitse Länder aanbevelingen om de Europese dimensie in het Duits onderwijs te versterken. Onder meer op grond van deze aanbevelingen kregen scholen de opdracht kennis van en inzicht in de volgende thema's te verschaffen:

- de geografische veelvormigheid van de Europese ruimte met zijn fysische, sociale en economische structuren;
- de politieke en sociale structuren van Europa;
- de voornaamste historische krachten in Europa, en dan vooral de ontwikkeling van het rechts-, staats- en vrijheidsdenken in Europa;
- de ontwikkelingslijnen, kenmerken en getuigenissen van een ook in zijn veelvormigheid gemeenschappelijke Europese cultuur;
- de veeltaligheid in Europa en de daarin gelegen culturele rijkdom;
- de geschiedenis van het Europese ideaal en de integratie-inspanningen sinds 1945;
- het gemeenschappelijke handelen in Europa om economische, ecologische, sociale en politieke problemen op te lossen; en
- de functies en werkwijzen van de Europese instituties.

Voor de verdere ontwikkeling van het 'leergebied Europa' heeft de conferentie van ministers van Onderwijs en Cultuur van de Länder onder andere de volgende maatregelen voorgesteld:

- verbetering van de motivatie van leraren en leerlingen zich met Europese vraagstukken bezig te houden;
- modelontwikkeling ter bevordering van het leergebied Europa in het onderwijs en van het Europese bewustzijn in de school;
- bevordering van tweetalig onderwijs;
- aandacht voor de Europese dimensie en de kennis van vreemde talen in de lerarenopleiding; en
- uitwisseling van leerlingen, in het bijzonder bij het beroepsonderwijs.

Bron: Eurybase 2001 (Eurydice Database on Education Systems in Europe): www.eurydice.org/eurybase, d.d. 18 februari 2004.

3 De Europese dimensie in de Nederlandse leerplannen

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de door het (overheids)beleid geïnitieerde ontwikkelingen in de leerplannen – qua onderwijsinhouden en de organisatie van onderwijsprocessen – waarin de Europese dimensie een aandachtspunt is. De grens tussen een Europese dimensie en internationalisering in het algemeen is overigens niet altijd strak te trekken.

3.2 Historie

Op verdragsniveau zijn Europese intenties met betrekking tot onderwijs vooral verwoord in de artikelen 149 en 150 van het Gemeenschapsverdrag. De intenties zijn globaal geformuleerd en laten de lidstaten volkomen in hun recht voor wat betreft hun wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen ter zake.

Aandacht voor de Europese dimensie in het onderwijs in Nederland is in de periode 1960-1990 een zaak geweest van een beperkt aantal scholen. Eind jaren tachtig bleek dat ongeveer 10% van de scholen uit het voortgezet onderwijs zich bezighield met leerlingenuitwisselingen van in totaal zo'n 7000 leerlingen per jaar. Circa 400 docenten participeerden jaarlijks in studiebezoeken.

In de jaren negentig van de twintigste eeuw is een start gemaakt met een serie nationale programma's. Later werd op Europees niveau het programma *Socrates* in werking gesteld. Beide soorten initiatieven leidden tot een groot aantal *internationaliseringactiviteiten* op Nederlandse scholen.

Er zijn drie organisaties op het terrein van de internationale samenwerking:

- het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs, voor het primaire en voortgezet onderwijs;
- het CINOP voor de sector beroepsonderwijs en volwasseneducatie; en
- het NUFFIC (Netherlands organization for international cooperation in higher education) voor het hoger onderwijs.

Uit de (Europese) programmabeschrijvingen valt af te leiden dat het internationaliseringsbeleid c.q. het op Europa gerichte beleid zich vooral richt op:

- wederzijdse erkenning van diploma's;
- streven naar een open systeem voor hoger onderwijs (vooral beklemtoond in de Bologna-verklaring in 1999);
- voor het beroepsonderwijs: erkenning van EU-beroepsopleidingen zodat inwoners van de EU-lidstaten op grond van hun beroepsopleiding op niet-hogeron-

derwijsniveau in dat beroep aan de slag kunnen in elke andere lidstaat van de Europese Unie; en

- voor het hoger onderwijs: erkenning van EU-hogeronderwijsdiploma's zodat inwoners van de EU-lidstaten op grond van hun hogeronderwijsdiploma hun beroep, waarvoor bepaalde wettelijke eisen gelden, kunnen uitoefenen in elke andere lidstaat van de Europese Unie.

Het nationale beleid is onder meer verwoord in nota's als *Grenzen verleggen*²³, *Onbegrensd talent*²⁴, het *Actieplan Onbegrensd talent*²⁵, *Studeren zonder grenzen*²⁶ en de verkenning *Grenzeloos leren*²⁷. Sinds de eerste nota's zijn talrijke internationaliseringactiviteiten op het onderwijsterrein ontwikkeld door onderwijsinstellingen en overheid.

In de hoofdlijnenbrief *Onderwijs voor wereldburgers*²⁸, die in december 2001 is uitgebracht, kunnen de volgende hoofddoelen van het internationale beleid op onderwijsterrein worden onderscheiden voor de komende periode:

- het bevorderen van de mogelijkheden voor studenten voor internationale oriëntatie en kennisverwerving;
- het versterken van het internationale profiel van Nederlandse onderwijsinstellingen op de internationale onderwijsmarkt; en
- het leren van elkaar en samenwerken met andere landen in multilaterale en bilaterale verbanden op centraal niveau; ontsluiting van – voor Nederland relevante – kennis en 'benchmarking'.

In het beleid wordt aangesloten bij het algemene buitenlandbeleid van de Nederlandse regering.

Prioriteit heeft de samenwerking met de lidstaten van de EU en daarbinnen met Duitsland, België (Vlaanderen), Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (ook bilateraal). Deze samenwerking sluit aan bij het kabinetsbeleid als geheel en is uitdrukkelijk bedoeld om de kwaliteit van het Nederlandse onderwijs te versterken. Het sleutelbegrip in de bilaterale samenwerking is bijdragen aan de vorming van een 'open hogeronderwijsruimte' in Europa.

Recentelijk is Nederland deelnemer geworden in het zogenoemde Bologna-proces (zie hoofdstuk 2). Deze ontwikkeling loopt naast c.q. overlapt met door de Europese Unie op gang gebrachte ontwikkelingen voor het hoger onderwijs.²⁹ Medio 2004 brengt de overheid een internationaliseringnotitie uit waarbij Nederland zich als kennisland internationaal wil positioneren. Daarbij wordt gestreefd naar het aantrekken van specifieke groepen buitenlandse studenten en de versterking van E-learning, en nog nader te bepalen innovatieve speerpunten. De overheid wil via een gezamenlijke actie met het onderwijsveld de Europese besluitvorming beïnvloeden, onder meer over de komende

23 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1991.

24 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1997.

25 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1998a.

26 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 2001a.

27 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 2001b.

28 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 2001c.

29 Het hier bedoelde proces streeft naar een zekere harmonisatie van het kader voor hoger onderwijs van de deelnemende landen op basis van intergouvernementele afspraken. Dit kon niet binnen het verband van de Europese Unie, omdat 'harmonisatie' op dit terrein vanwege het subsidiariteitsbeginsel niet is toegestaan (zie voor achtergrond en uitleg van deze en soortgelijke ontwikkelingen in Europa het advies van de Onderwijsraad, *Europese invloeden in Nederland (2004b)*).

stimulerings- en uitwisselingsprogramma's die de huidige (*Socrates* en *Leonardo*) moeten vervangen.³⁰

Onderdeel van structurele samenwerking is bevordering van het kennis nemen van elkaars taal en cultuur. Daarbij wordt ernaar gestreefd bij te dragen aan innovaties, nationale prioriteiten en schoolbeleid (door middel van uitwisseling).

3.3 Europa in het curriculum van primair en voortgezet onderwijs

In de kerndoelen voor het primair en voortgezet onderwijs staat beschreven dat in een aantal vakken aandacht moet worden besteed aan Europa. Leerlingen leren dat ontwikkelingen in Nederland niet op zichzelf staan, maar zijn ingebed in een breder verband. Daarbij komen economische, politieke en sociale implicaties van de samenwerking van de Europese Unie aan de orde. Ook de veranderingen en de toetreding van de Oost-Europese landen zijn belangrijke onderwerpen die tot de kerndoelen behoren.³¹ Deze thema's worden onder andere behandeld in de vakken aardrijkskunde, geschiedenis (zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs), in het domein Samenleving (primair onderwijs) en in het vak economie (voortgezet onderwijs).

In de kerndoelen voor het basisonderwijs en voor de basisvorming zijn voor diverse vakken doelen opgenomen die op Europa en/of de Europese Unie betrekking hebben. Ook maakt het thema 'Europa' regelmatig onderdeel uit van de centrale examens in het voortgezet onderwijs.

Kerndoelen basisonderwijs

In de kerndoelen basisonderwijs (Besluit KBO van 1998) komen Europa en Europees gerichte vorming en leren expliciet voor, vooral bij het leergebied Oriëntatie op mens en wereld.

Bij het vak aardrijkskunde (p. 10, 11, 12) is vooral kerndoel 7 interessant: "De leerlingen begrijpen dat ontwikkelingen in Nederland veelal niet op zichzelf staan, maar zijn ingebed in een breder verband. Aan de orde komen ten minste: (a) migraties naar en vanuit Nederland in heden en verleden; (b) de Europese Unie; (c) Oost-Europa." In kerndoel 10 komt de Europese kaart aan de orde.

Bij het vak geschiedenis (p. 12, 13, 14) noemt kerndoel 14: "hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen, waaronder in elk geval de ontwikkeling van multiculturele samenlevingen na 1945; de Europese Unie; veranderingen in Oost-Europa." En kerndoel 17 stelt: "De leerlingen kennen enkele hoofdzaken van staatsinrichting en de rol van de burgers daarin. Het gaat in elk geval om: (...) het Europese bestuur (...)."

³⁰ *Onderwijsraad, 2004c.*

³¹ *Vanzelfsprekend vergen de kerndoelen op dit punt aanpassing sinds de uitbreiding van de Europese Unie met tien nieuwe lidstaten op 1 mei 2004.*

In het domein Samenleving gaat kerndoel 17 over de diverse culturen in Europa en hoe mensen daarin met bestaansvragen omgaan.

Bron: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1998b.

Ook de kerndoelen van de andere leergebieden bieden aangrijpingspunten voor internationalisering c.q. aandacht voor Europa. Het Contactcentrum Bevordering Openbaar Onderwijs (CBOO) en het Netwerk voor Algemeen Bijzondere Scholen (NABS) hebben handreikingen en concrete suggesties geformuleerd voor scholen en leraren om aansluitend op de leerstof en kerndoelen de Europese dimensie nadrukkelijk aan bod te laten komen.

Europa komt ook expliciet aan de orde in een aantal kerndoelen voor het voortgezet onderwijs, die aangrijpingspunten bieden voor Europeanisering van het curriculum.

Kerndoelen basisvorming

In de kerndoelen basisvorming is een onderdeel van de algemene doelstelling van de moderne vreemde talen enig inzicht te verwerven in de samenleving en de cultuur van de voornaamste landen waar de vreemde taal de doeltaal is.

NB: de term Europa of Europese vorming komt in de doelstellingen bij moderne vreemde talen niet voor.

Het vak aardrijkskunde draagt in ieder geval bij aan het realiseren van “het ontwikkelen van inzicht in het functioneren als democratisch burger op verschillende schaalniveaus (Nederland, Europa en de wereld).” Kerndoel 4 luidt: “De leerlingen kunnen uitleggen hoe zij in het dagelijkse leven te maken hebben met aardrijkskundige vraagstukken met name op het gebied van herinrichting van stedelijke en landelijke gebieden, etnische en ruimtelijke segregatie en/of integratie, verkeersproblematiek, milieu en duurzame ontwikkeling, Europese integratie, ontwikkelingsproblematiek en -samenwerking.” In de kerndoelen 17, 18, 19, 20, 21 wordt Europa ook expliciet genoemd.

Bij het vak geschiedenis is kerndoel 24 expliciet gewijd aan Europa: “De leerlingen kunnen voorbeelden van samenwerking tussen landen van de Europese Unie noemen. Zij kunnen ontwikkelingen in de samenwerking tussen de lidstaten verklaren. Daarbij kunnen zij gebruik maken van de volgende aspecten: economische belangen, nationale identiteit en de bereidheid bestuurlijke bevoegdheden over te dragen aan de Europese bestuurlijke organen.” Dit kerndoel hangt overigens samen met een kerndoel van aardrijkskunde en van economie.

Bij het vak economie luidt kerndoel 27: “De leerlingen kunnen met het oog op hun rol als burger aan de hand van concrete voorbeelden gevolgen van samenwerking tussen landen van de Europese Unie voor de Nederlandse consumptie, export en werkgelegenheid toelichten.”

Bron: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1998c.

Examenprogramma's vbo/mavo

In de examenprogramma's van vbo en mavo komt Europa soms expliciet voor en bieden bepaalde thema's soms aanknopingspunten.

Het verrijkingsdeel van de keuzevakken Duits en Frans kent het thema Kennis van land en samenleving (hierbij gaat het om een vergelijking tussen Nederland en het betreffende land).

Het verrijkingsdeel van geschiedenis (theoretische leerweg) bevat het thema Nederland en Europa (in het thema en de eindtermen gaat het expliciet om de Europese Unie, instellingen en staatsrechtelijke vergelijkingen tussen Nederland en de Europese Unie).

Het vak economie kent een expliciet op Europa gerichte component.

Verder bieden onderwerpen in andere vakken zoals Europese vakantiegebieden of Mainports in het vak aardrijkskunde in principe aanknopingspunten voor onderwijs met een Europese invalshoek.

De Europese dimensie is hier dus niet geheel afwezig maar vormt zeker geen substantieel element in het totaal van de examenprogramma's vbo en mavo. Alleen het beroepsgerichte vak economie bevat een aanzienlijke Europese dimensie. De aandacht in schoolboeken voor Europa weerspiegelt deze stand van zaken.

Bron: Oonk, 2004 (in druk).

Examenprogramma's havo/vwo

In de examenprogramma's van havo/vwo komt de Europese dimensie substantieel en expliciet voor in de examenprogramma's havo/vwo voor aardrijkskunde, geschiedenis en economie.

Bij economie gaat het bijvoorbeeld om onderwerpen als wisselkoersen, EMS, schaalvergroting en Europese eenwording, EMU en Europese integratie.

Maatschappijleer heeft in het profieldeel (keuzevak) een aantal onderdelen met een Europese/internationale dimensie zoals Migratie, Mondiaal niveau, Duurzame ontwikkeling, Nationale en internationale organisaties, EU- en internationaal milieubeleid. Het examenprogramma voor het schoolexamen maatschappijleer dat op het gemeenschappelijke deel (voor alle profielen) betrekking heeft, kent echter geen internationale dimensie.

Samenvattend, de Europese dimensie komt aan de orde in de examenprogramma's maar niet erg uitgebreid. De examenprogramma's voor de moderne vreemde talen ontberen expliciete Europese invalshoeken. Ook de aandacht in schoolboeken voor Europa weerspiegelt deze stand van zaken.

Bron: Oonk, 2004 (in druk).

Om invulling te geven aan de kerndoelen kunnen scholen voor primair en voortgezet onderwijs via het Europees Platform onderwijsmaterialen bestellen, onder andere over Europa en de Europese Unie, die leraren tijdens de lessen kunnen gebruiken.

In de beroeps- en volwasseneducatie en in het hoger onderwijs is behandeling van de onderwerpen Europa en de Europese Unie niet voorgeschreven, maar afhankelijk van het belang voor de studie kunnen deze thema's wel onderwezen worden.

3.4 Europa in het curriculum van het middelbaar beroepsonderwijs

De kwalificatiestructuur beroepsonderwijs (middelbaar beroepsonderwijs) kent vier niveaus. Deze lopen parallel aan een Europese indeling. Op systeemniveau is er dus sprake van een zekere afstemming in Europees verband.

Voor het beroepsonderwijs kan een verdere impuls worden verwacht van de zogenoemde Verklaring van Kopenhagen (2002). Dertig landen hebben op 30 november 2002 in Kopenhagen afgesproken dat in de toekomst meer Europese samenwerking in het beroepsonderwijs plaatsvindt.³² De samenwerking die in de Verklaring van Kopenhagen wordt beoogd, moet zorgen voor:

- een transparantere kwalificatiestructuur; en
- uitwisselbaarheid van kwalificaties en competenties tussen de landen.

Er zijn drie werkgroepen ingesteld gericht op:

- de transparantie van kwalificaties;
- de ontwikkeling van een Europees studiepuntensysteem; en
- de bevordering van de samenwerking in het beroepsonderwijs.

Verder zal er tweejaarlijks een vervolgconferentie worden georganiseerd om de voortgang en de resultaten te bespreken. Nederland organiseert de eerstvolgende conferentie tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap in de tweede helft van 2004. De grondslag voor de verklaring werd gelegd door een uitspraak van de Europese Raad in Barcelona. De dertig deelnemende landen zijn de (destijds) vijftien lidstaten van de Europese Unie, de (destijds) twaalf kandidaat-lidstaten en drie landen van de Europese Economische Ruimte (IJsland, Noorwegen en Liechtenstein). Daarnaast zijn ook de sociale partners, de Europese organisaties van de werkgevers en werknemers, betrokken.

Op nationaal niveau is een herziening van de kwalificatiestructuur gaande. Een van de componenten betreft het profiel burgerschapscompetenties. Hierbinnen is er uitdrukkelijk aandacht voor de Europese dimensie.

Om de mobiliteit en transparantie van ervaringen in beroepsopleidingen te stimuleren heeft de Europese Unie de zogenoemde *Europass* ontwikkeld, die als officieel document fungeert. Ook in Nederland is tot invoering van deze *Europass* besloten. Met deze *Europass* kan de deelnemer aantonen dat hij een deel van zijn opleiding in het bui-

³² De Verklaring van Kopenhagen is het product van intergouvernementele afspraken die formeel buiten de besluitvormingskaders van de Europese Unie vallen. De Europese Unie ondersteunt de verklaring wel.

tenland heeft gevolgd. De *Europass* heeft een standaard indeling en uiterlijk zodat de herkenbaarheid groot is. De *bve*-instelling waar de deelnemer staat ingeschreven, is verantwoordelijk voor het vaststellen van een Europees traject. Het gaat om opleidingsperiodes in een andere lidstaat dan Nederland. Het buitenlandse traject moet bijdragen aan het behalen van de beoogde eindtermen.

Europese ervaringen voor bbl-leerlingen (beroepsbegeleidende leerweg)

Doelstelling van het Opleidings- en Ontwikkelingsfonds voor de Metaalbewerking (OOM) is het onderhouden en bevorderen van vakkundigheid in de metaalbewerkingbranche door deelname aan opleidingen te stimuleren. OOM is hierin een onafhankelijke adviseur en intermediair voor bedrijven die zijn aangesloten bij OOM. OOM heeft het initiatief genomen tot het project *Metalexperience*, een buitenlands stageproject. De bedoeling wordt aldus verwoord: "We hebben niet de illusie dat leerlingen tijdens de stage nieuwe technische vaardigheden leren. Wat voor hen vaak wel nieuw is, is het kennismaken met een andere cultuur. Behalve dat we de leerlingen een brede ervaring willen geven, zijn de buitenlandse stages ook voor de bedrijfstak van belang. Met het project *Metalexperience* vergroten we de mobiliteit en inzetbaarheid van leerlingen in binnen- en buitenland, maar ook de bekendheid en aantrekkelijkheid van de bbl-opleiding. Via de buitenlandstage kunnen we een bijdrage leveren om het tekort aan bbl-leerlingen in technische opleidingen terug te dringen."

Bron: www.dutch-vet.nl/nl/europass/algemeen/praktijk.htm. d.d. 18 februari 2004.

3.5 Europa in het curriculum van het hoger onderwijs

Tijdens de EU-conferentie in Lissabon (2000) heeft de Europese Unie haar ambities op het terrein van onderwijs en onderzoek kenbaar gemaakt. De EU-leiders willen dat de EU-landen de meest dynamische en concurrerende regio van de wereld worden, en Nederland wil tot de top van Europa horen. Een van de meest zichtbare gevolgen van de Europese eenwording voor het onderwijs is de invoering van de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs op basis van de Bologna-verklaring (1999).³³ Hierin is vastgelegd dat de deelnemende landen binnen tien jaar hun hogeronderwijsstelsel zullen hervormen tot een bachelor-masterstructuur met twee cycli: 'undergraduate' (bachelor) en 'graduate' (master). Het doel van deze bachelor-masterstructuur is hoger onderwijs in Europa meer vergelijkbaar te maken. Zo wordt het voor studenten makkelijker om in het buitenland te studeren en ook diploma's zullen internationaal meer vergelijkbaar zijn. Andere voorbeelden van integratie en afstemming op het terrein van onderwijs zijn:

- de stimulering van uitwisselingsprogramma's en verhoging van de mobiliteit door veralgemeniseren van een credit- en semestersysteem;
- de stimulering van Europese onderzoeksprogramma's;
- de toenemende behoefte aan internationale 'benchmarking' en accreditatie; en
- de Europese belangstelling voor een leven lang leren.

33

Deze verklaring is evenals de eerder genoemde Verklaring van Kopenhagen het product van intergouvernementele afspraken.

In het hoger onderwijs krijgt de Europese dimensie gestalte via mobiliteit: de uitwisseling van studenten en docenten. Het betreft hier nog maar een geringe groep; op Europese schaal levert het *Erasmus*-programma slechts een mobiliteit op van 12.000 studenten, minder dan 1% van de studentenpopulatie.³⁴

Veel studenten blijven voor hun opleiding dus grotendeels in het binnenland. Instellingen richten 'internationalisering' in toenemende mate niet meer alleen op mobiliteit, maar betrekken bijvoorbeeld ook de inhoud van de curricula, de instructietaal en de opleiding en oriëntatie van docenten in hun internationaliseringbeleid. Een voorbeeld daarvan biedt de Hogeschool van Amsterdam (HvA), die zich expliciet ten doel stelt alle HvA-studenten te confronteren met de internationale dimensies van hun vakgebied en toekomstige beroep.

Hogeschool van Amsterdam: internationalisering

De HvA streeft (naast uitwisselingsprogramma's) in 2002 uitdrukkelijk naar het verwerken van internationale aspecten in de onderwijsprogramma's. Programmakenmerken worden getransformeerd in de richting van internationalisering. Voorbeelden:

- Er worden 'international classrooms' geformeerd door internationale studenten en/of docenten.
- Elk programma kent een Engelstalig studieonderdeel (of een andere relevante moderne vreemde taal).
- Er zijn pilots afgerond waarin via ict internationaal online onderwijs werd verzorgd.
- Minimaal 10% van de studenten volgt studieonderdelen in het buitenland.
- Er is een vrije vakmodule ontwikkeld, interculturele communicatie, die elke student kan kiezen.

Docenten worden expliciet aangesproken op hun internationale oriëntatie.

In de 'planning & control' cyclus zijn uitdrukkelijk kengetallen voor internationalisering opgenomen. Zij vormen voorwerp van gesprek tussen de instituutleiding en het College van Bestuur.

Bron: Hogeschool van Amsterdam, 2002.

Een tweede vorm van internationalisering betreft interregionale samenwerking. Daarbij zijn veelal verschillende Europese instellingen betrokken die geografisch dicht bij elkaar liggen. De Universiteit Twente en de Westfälische Wilhelms-Universität hebben bijvoorbeeld samen een opleiding bestuurskunde ontwikkeld en in uitvoering genomen; studenten verwerven bij succes een dubbel diploma. In andere grensstreken (Limburg, Groningen) doen zich soortgelijke ontwikkelingen voor.

Voor wat betreft het Nederlandse taalgebied vormen de zogenoemde GENT-akkoorden belangrijke impulsen voor internationale samenwerking of zo men wil Europese. Inmiddels is het GENT-6- akkoord in uitvoering genomen.³⁵

3.6 Samenvatting en conclusie

‘Europa’ is in alle sectoren van het (publiek bekostigde) onderwijs een element in het curriculum met meer of minder nadruk. De kerndoelen en de examenonderwerpen vormen daarvoor een duidelijk kader. Facetten van het onderwerp komen voor in de leerstof en in de didactiek, maar over de frequentie en intensiteit valt weinig te zeggen, laat staan over effecten bij leerlingen. De Europese Commissie spreekt haar teleurstelling uit over het geringe bereik van de mobiliteitsprogramma’s. Er zijn concrete instrumenten ontwikkeld zoals de *Europass*, om uitwisseling van informatie over opleidingen of delen daarvan tussen Europese lidstaten te vergemakkelijken.

Burgerschap zelf heeft haar plaats in onderwijsinhoud, onderwijsprocessen, in de schoolorganisaties en in de relaties tussen school en omgeving.³⁶ Hierop voortbouwend en op de aanwezige aandacht en interesse voor Europese facetten is verdere ontwikkeling naar Europees burgerschap en een Europese identiteit te verwachten. Dit vereist een intelligente ondersteuning: slim combineren van inhoud, didactische processen en daadwerkelijke participatie in Europees gekleurde activiteiten. De raad meent dat op basis van de huidige infrastructuur, wet- en regelgeving en opgedane ervaringen een verdere uitbouw van de Europese dimensie in het Nederlandse onderwijs mogelijk is. Hij ziet daarvoor mogelijkheden in de huidige infrastructuur en in de ervaringen die her en der met Europees georiënteerde programma’s en projecten zijn opgedaan. Ook ziet hij mogelijkheden door innovatieve benutting van de nieuwe media.

Ten slotte

Het volgende hoofdstuk behandelt de praktijk van de stimuleringsprogramma’s voor de Europese dimensie in het Nederlandse onderwijs. Het zoekt naar antwoorden op de vraag welke projecten en programma’s aan te merken zijn als leerzame voorbeelden (good practices) en welke bijdrage daarbij wordt geleverd aan de ontwikkeling van burgerschap en identiteit in Europese context.

³⁵ Het GENT-6-akkoord is op 13 oktober 2003 getekend door de Vlaamse minister van Onderwijs en Vorming en de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van Nederland.

³⁶ Zie Onderwijsraad, 2003a.

4 Europese en nationale stimuleringsprogramma's en projecten

4.1 Inleiding

Na de formulering van zijn visie op burgerschap en identiteit in de Europese context (hoofdstuk 2) en een beknopte analyse van de Europese dimensie in de Nederlandse leerplannen in Nederland (hoofdstuk 3) wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de Europese en nationale stimuleringsprogramma's en projecten. De beschrijving is gebaseerd op een onderzoek dat de raad heeft uitgezet bij het CINOP. Het CINOP inventariseert daarin Europese en nationale stimuleringsprogramma's. Deze programma's vormen de belangrijkste bronnen voor het selecteren, beschrijven en analyseren van projecten en activiteiten, die als good practice op het terrein van Europees burgerschap kunnen worden aangemerkt.³⁷

In de inventariserende studie is gezocht naar onderwijspraktijken die voor derden leerzaam kunnen zijn (good practices). De onderzoekers hebben zich hierbij laten leiden door de opvattingen van de Onderwijsraad over burgerschap en identiteit.

De inventarisatie moet de basis bieden voor beantwoording van de volgende vragen:

- Welke bijdrage levert het onderwijs (in de vorm van programma's en projecten) momenteel aan het bevorderen van Europees burgerschap en in hoeverre speelt Europese identiteit hierbij een rol?
- Welke programma's en projecten kunnen als good practice worden aangemerkt en wat is hun bijdrage aan Europees burgerschap en de Europese identiteit?

Door de Europese Commissie is een aantal programma's ontwikkeld en uitgezet in de lidstaten. Deze programma's zijn in het algemeen bedoeld om instellingen en burgers van lidstaten het Europese speelveld nader te laten verkennen. Ook op nationaal niveau zijn programma's ontwikkeld met een internationaal karakter. De programma's vormen het (financierings)kader voor projecten die instellingen en/of personen kunnen uitvoeren. Deze programma's worden in paragraaf 4.2 nader aangeduid.

Een bijzondere positie neemt het hoger onderwijs in. Hoger onderwijs is veelal sterk internationaal gericht, het kent een langere internationaliseringstraditie dan bijvoorbeeld het voortgezet onderwijs.³⁸ Tussen 1986 en 1994 is het aantal geïnternationaliseerde curricula bijna vertienvoudigd.³⁹ Het percentage studenten in het hbo of wo dat jaarlijks buitenlandse ervaring opdoet, is nog steeds te laag. Buitenlandse ervaringen worden over het algemeen als positief ervaren. In het hoger onderwijs staat het stimuleren van de individuele mobiliteit centraal. Uit cijfers van het Researchcentrum voor onderwijs en

37 Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op de studie die in opdracht van de Onderwijsraad is verricht door het CINOP. De onderzoekers hebben een groot aantal gegevens over programma's, projecten en als good practice te bestempelen projecten bij elkaar gebracht, gesystematiseerd en geanalyseerd. In dit hoofdstuk zijn de voor dit advies belangrijkste bevindingen en analyses opgenomen. De studie zelf is beschikbaar via www.onderwijsraad.nl.

38 Oonk, 2004 (in druk), p. 12.

39 Van der Wende, 1996.

arbeidsmarkt (ROA) blijkt dat ongeveer 28% van de hbo-studenten *jaarlijks* een buitenlandse ervaring opdoet. Voor wo-studenten is dit percentage hoger, namelijk 39%. Het gaat in beide gevallen om studenten die de eindstreep van hun opleiding halen.

Het is niet gelukt projecten in het hoger onderwijs op te sporen die in het kader van de geïnventariseerde Europese, bilaterale of nationale programma's zijn uitgevoerd en die voldeden aan de van tevoren gestelde criteria. De sector hoger onderwijs kent in feite alleen uitwisselingsprogramma's op individuele basis. Informatie over een eventuele bijdrage aan de Europese bewustwording is in die context moeilijk vast te stellen. Om die reden kon geen good practice van de sector hoger onderwijs worden opgenomen. Voor de andere onderwijssectoren is dit wel gelukt.

Deze beschrijving vormt de opmaat voor een gedetailleerde analyse van projecten die als good practice aan te merken zijn. Hiertoe zijn de hiervoor genoemde invalshoeken nader uitgewerkt in vier indicatoren of keuzecriteria voor de beschrijving en analyse van onderwijsprojecten (paragraaf 4.3). Beschrijving en analyse leveren de bouwstenen voor de beantwoording van de adviesvragen. In paragraaf 4.4 gaat de raad in op de krachtige rol die de nieuwe media (kunnen) spelen. Paragraaf 4.6 bevat enkele conclusies.

4.2 Nederlandse en Europese programma's

In het kader van het Nederlandse internationaliseringbeleid zijn programma's ontwikkeld ten behoeve van voornamelijk grensoverschrijdende regionale onderwijssamenwerking, studiebezoeken en internationale uitwisseling. Daarnaast zijn er door de Europese Unie programma's ontwikkeld voor alle onderwijssectoren. Een overzicht van beide categorieën programma's alsmede van enkele onderwijssectoroverschrijdende activiteiten is opgenomen in bijlage 2.

In deze paragraaf zijn ter illustratie enkele programma's kort beschreven, waaraan enkele good practices (zie paragraaf 4.3) zijn ontleend. Het gaat om het programma *Comenius* en het *Bilaterales Austauschprogramm Niederlande-Deutschland* (BAND).

4.2.1 Comenius

De hoofddoelstellingen van dit programma zijn:

- bevordering van transnationale samenwerking tussen scholen;
- stimulering van contacten tussen leerlingen in verschillende landen;
- bevordering van mobiliteit en kennisoverdracht van docenten; en
- verbetering van de kennis van talen en culturen van Europese landen.

Schoolprojecten in het kader van dit programma hebben tot doel samenwerking tussen scholen rondom een bepaald thema te stimuleren, onder andere door het afleggen van wederzijdse bezoeken en stages. Alle soorten scholen voor basis-, voortgezet en speciaal onderwijs kunnen eraan meedoen. De thema's kunnen betrekking hebben op onderwerpen als kunst, wetenschap, milieueducatie of Europees burgerschap. De behandeling van de thema's moet binnen het lesprogramma van de leerlingen plaatsvinden.

Aan een project dat maximaal drie jaar mag duren, moeten minstens drie scholen deelnemen uit drie verschillende Europese landen, waarvan minimaal één uit een lidstaat

van de EU. De deelnemende landen zijn de 25 EU-lidstaten, de EFTA/EEA-landen (IJsland, Liechtenstein en Noorwegen) en de twee kandidaat-lidstaten van de EU. Met ingang van 2004 gaat ook Turkije deelnemen.

4.2.2 Bilaterales Austauschprogramm Niederlande-Deutschland (BAND)

De doelstellingen van dit programma zijn:

- kennismaking met het beroepsonderwijs in het buurland; en
- leren van elkaars vaktaal.

Dit programma is gestart in 1998. Aanleiding voor het instellen van dit programma was een onderzoek van het Instituut voor Buitenlandse Betrekkingen Clingendael uit 1993. Het instituut vroeg ruim 1800 Nederlandse jongeren naar hun beeld van de Duitsers, en de uitkomst was zeer negatief. Het oordeel van de jongeren had weinig met kennis of ervaring te maken. Soms verwezen ze naar de Tweede Wereldoorlog, maar meestal kwamen ze niet veel verder dan de constatering: "Duitsers zijn gewoon zo, dat weet toch iedereen!"⁴⁰

In de afgelopen vijf jaar hebben 843 leerlingen en 219 docenten uit de bve-sector aan dit uitwisselingsprogramma deelgenomen.

Het programma beoogt in de eerste plaats leerlingen kennis te laten maken met het beroepsonderwijs in het buurland. De opleiding bij de burens bevat mogelijk onderdelen die in eigen land niet in het programma voorkomen. Daarnaast leren de jongeren elkaars vaktaal. Uit evaluaties blijkt dat de Nederlandse deelnemers door het verblijf in Duitsland hun vooroordelen beter leren onderkennen en verdraagzamer worden.

Een voorwaarde om een project met BAND-gelden gefinancierd te krijgen, is dat de uitwisseling drie weken duurt. Activiteiten vinden vaak in groepsverband plaats onder leiding van een of meer docenten. De inhoud van het uitwisselingsprogramma moet nauw samenhangen met de opleiding. Het accent ligt dan ook op het volgen van onderwijs en het bezoeken van bedrijven. Daarnaast is het mogelijk culturele activiteiten te organiseren.

Een wederzijdse leerlingenuitwisseling dient goed voorbereid te worden. Om die reden gaan de betrokken docenten vóór de uitwisseling van leerlingen bij elkaar op bezoek. Deze uitwisseling op docentenniveau maakt kennismaking met elkaars werkwijze mogelijk en blijkt vaak aanknopingspunt te zijn voor verdere samenwerking.

4.3 Goede praktijken

Omschrijving

De term 'good practice' verwijst naar een concreet project of concrete activiteit die in het licht van beoogde doelen als positief en leerzaam gezien wordt. In dit advies draait het om concrete activiteiten of projecten die duidelijk bijdragen aan Europees burgerschap en Europese identiteitsvorming. De Europese en nationale stimuleringsprogramma's zoals hierboven aangeduid vormen de belangrijkste bronnen voor het selecteren, beschrijven

40 *Lutzen B. Jansen, 1993.*

en analyseren van projecten en activiteiten. De keuzen voor de good practices (leerzame praktijkgevallen) stoelen op vier criteria, die hieronder kort worden toegelicht.

1 Ontmoeting (fysiek en cognitief/affectief)

De analyse en kaderstelling in de hoofdstukken 1 en 2 geven aan dat lotsverbondenheid een belangrijk element is in de Europese identiteitsvorming en ontwikkeling van Europees burgerschap. Geen wonder dat G. de Vries, vertegenwoordiger van Nederland op de Europese conventie, betoogt dat Europees burgerschap lotsverbondenheid veronderstelt.⁴¹ Lotsverbondenheid ontstaat door ontmoetingen met de ander: confrontaties met andere opvattingen en ervaringen, ander gedrag en andere normen. De ontmoeting met andere nationaliteiten is dan ook een belangrijk aspect, of deze nu fysiek of virtueel plaatsvindt. Nederlandse leerlingen kunnen er zelf opuit trekken dan wel andere Europese leerlingen ontvangen. Mobiliteit is daarom een eerste (selectie)criterium.

2 Communicatie

Kunnen communiceren is bij het kennismaken van elkaars culturen uiteraard van groot belang. Nadrukkelijke aandacht voor moderne vreemde talen is daarom een belangrijk kenmerk van good practice.

3 Kennismaking (met andere culturen)

Hiermee samenhangend is ook van belang hoe in het project of de activiteit met elkaars culturen wordt omgegaan: de verscheidenheid in opvattingen, gedrag en normen, tradities en vernieuwingen binnen Europa.

4 Kennisoverdracht

En ten slotte wordt er in het project aandacht besteed aan kennisoverdracht en het inzichtelijk maken van feiten, gebeurtenissen en ontwikkelingen met betrekking tot Europa en/of de Europese instellingen.

In hun selectie en analyse zijn de onderzoekers ervan uitgegaan dat projecten en activiteiten waarin verschillende van deze elementen met elkaar in samenhang zijn gebracht, aan te merken zijn als good practices met betrekking tot Europese identiteitsvorming.

De studie noemt zeven leerzame projecten of activiteiten. Deze hebben betrekking op het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. De sector hoger onderwijs kent in feite alleen uitwisselingsprogramma's op individuele basis. Informatie over een eventuele bijdrage aan de Europese bewustwording is in die context moeilijk vast te stellen. Aanvullend op de inhoudelijke criteria is daarom ook uitgegaan van het groeps karakter van de te beschrijven en te analyseren activiteit.

In paragraaf 4.3.1 tot en met 4.3.4 worden vier van de zeven geïnventariseerde praktijkgevallen ter illustratie kort beschreven. De keuze is op deze vier gevallen, omdat zij het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs eerste fase (algemeen vormend), het voortgezet onderwijs tweede fase (havo/vwo) en het middelbaar beroepsonderwijs bestrijken. Tijdens de inventarisatie werd helaas geen good practice binnen het vbo aangetroffen. Meer details over de programma's op basis waarvan de projecten werden uitgevoerd, zijn opgenomen in bijlage 2.

41

Zie De Vries, 2002.

4.3.1 Het project Democracy in primary school (basisonderwijs)

Kader

Het project vond plaats in het kader van het *Comenius*-programma schoolprojecten (zie paragraaf 4.2).

Betrokken school

Het project is uitgevoerd door de Groningse Schoolvereniging (G.S.V.) in Groningen. Deze vereniging bestaat uit de ouders van de leerlingen. De algemene ledenvergadering benoemt het bestuur van de Stichting G.S.V. De school heeft naast een gewone basisschool ook een internationale school onder haar dak. Kinderen leren Engels in groep 7 en 8. De school besteedt veel aandacht aan andere landen. Kinderen maken hierover werkstukken in groep 8 met als insteek democratie, niet alleen in eigen land (en stad), maar ook in Europa. Kinderen worden zich door dit project beter bewust van de overeenkomsten en verschillen met andere Europese kinderen. Naast de basisschool van de G.S.V. deed ook de basisschool Het Ruimteschip uit Hoogezand mee. Overige deelnemende landen waren Zweden, Noorwegen, Engeland en Portugal. In alle gevallen ging het om leerlingen van het basisonderwijs, laatste fase. De kinderen van de school uit Portugal (Porto) waren jonger, rond de acht jaar.

Doel van het project

Het doel van dit project was om kinderen zich meer Europees burger te laten voelen. Belangrijke richtinggevende vragen waren:

- Wat zijn de overeenkomsten en verschillen?
- Welke rechten en plichten heb je in je land en op je school?
- Hoe is dat in andere landen geregeld?

Bijkomend doel van dit bewustwordingsproces was het maken van eigen regels voor de school.

Vorbereiding

Het project had een looptijd van drie jaar. In principe deden alle leerlingen van de school mee, maar vooral de leerlingen van de bovenbouw.

Elk jaar werd er aan het begin en aan het eind van het jaar een bijeenkomst gehouden door de coördinatoren van het project. Zij kwamen samen in een van de deelnemende landen. Het laatste jaar gingen ook leerlingen mee naar Noorwegen voor het kinderparlement. Voor Nederland gingen er van elk van de betrokken basisscholen vier leerlingen mee. Alle kinderen hielden een presentatie in het Engels over wat ze de afgelopen jaren in het project geleerd hadden.

Om te bepalen welke kinderen mee mochten naar Noorwegen was er een selectieprocedure opgesteld. Kinderen die mee wilden, moesten een sollicitatiebrief schrijven in het Engels. Daarin legden zij uit waarom juist zij geschikt waren om mee te gaan.

In de voorbereidingsfase maakten alle kinderen in groepjes van twee in het Engels een werkstuk over een land. De leerlingen die naar Noorwegen gingen maakten een werkstuk over Noorwegen. Thema's die de leerlingen behandelden: inleiding over het land, ligging (hoofdstuk gebaseerd op de atlas), godsdienst, middelen van bestaan, geschiedenis, actualiteit (leerlingen moesten een halfjaar de krant bijhouden over hun land) en

een onderwerp naar eigen keuze. Verder werd aandacht besteed aan de landen waar de andere kinderen vandaan zouden komen.

Inhoud van het project

In het eerste jaar organiseerden alle kinderen van de deelnemende landen op de eigen school een 'studiedag'. Hierbij kwamen thema's van de democratie aan de orde die zij belangrijk vonden. Ze moesten de inhoud van de dag zelf bepalen. Van deze dag werden video-opnamen gemaakt en gepresenteerd aan de andere landen. Ook bestudeerden leerlingen de studiedagen van de andere landen en keken ze naar overeenkomsten en verschillen.

In het tweede jaar deden de kinderen onderzoek naar democratie in hun eigen plaats onder het motto 'Wie is de baas?' Ze hielden interviews met onder meer de burgemeester, wethouders en politie. Ook hiervan werden opnamen gemaakt, die ze bespraken.

In het derde jaar werd een kinderparlement in Noorwegen georganiseerd, met delegaties van kinderen van alle deelnemende landen. In totaal deden er 28 leerlingen mee. Thema was 'wat kinderen volwassenen kunnen leren'. Opvallend was dat kinderen uit de verschillende landen minder uiteenlopend over rechten en plichten dachten dan volwassenen. Ondanks culturele verschillen dachten de kinderen universeel dan volwassenen. De parlementaire zitting was professioneel aangepakt, met een officiële conferentiezaal waar alleen de kinderen bij elkaar kwamen.

De kinderen gingen naar Noorwegen toen het daar een nationale feestdag was. De Noren vieren dit groots. Leerlingen hebben hierover gesproken, zowel voordat ze gingen als toen ze terugkwamen. Noorwegen is een jong land. Het bestaat nog geen honderd jaar en is nog op zoek naar een eigen identiteit.

De leerlingen die naar Noorwegen gingen kregen daarnaast een basiscursus Noors. De voertaal in het project was Engels. De kinderen kregen in ieder geval Engels (van native speakers). Deze native speakers waren verbonden aan de internationale school die ook deel uitmaakt van het G.S.V. De contacten met de leerlingen van de andere scholen verliepen via internet (e-mail). De kinderen maakten maandelijks een nieuwsbrief in het Engels over de voortgang van hun project, die ze naar de kinderen van de partnerscholen mailden.

Bij het project was in elk deelnemend land ook een pabo of universiteit betrokken. Deze instellingen ontwikkelden onderwijsmateriaal en volgden het verloop van het project.

Evaluatie/waardering

Het project voldoet aan de criteria van ontmoeting, kennis van vreemde talen, kennis van/over Europa en interculturaliteit. Het project heeft als achtergrondgedachte dat kinderen niet alleen deel uitmaken van hun eigen land, maar ook van het grotere geheel Europa. Zij groeien niet alleen op als Nederlands maar ook als Europees burger.

Het project is een van de weinige aangetroffen projecten die zich in het basisonderwijs afspelen en is alleen al om die reden van belang. Ook opvallend is de inbedding van het project in de visie en doelstellingen van de betrokken (Nederlandse) scholen. De voorbereiding en uitvoering bieden goede aanknopingspunten voor projecten op andere scholen.

4.3.2 Het project *Una Europa, tanti territori* (mavo/havo)

Kader

Het project is uitgevoerd in het kader van het *Comenius*-programma schoolprojecten (zie paragraaf 4.2).

Betrokken school

Aan het project *Una Europa, tanti territori* hebben 108 leerlingen van klas 2 mavo/havo en alle groepen van leerjaar 3 vmbo (gemengde en theoretische leerweg) van het Stedelijk Dalton Lyceum te Dordrecht deelgenomen. Het lyceum heeft negen jaar ervaring met lesgeven volgens de principes van het Daltononderwijs. Vanaf de brugklas wordt extra aandacht besteed aan zaken als zelfstandig werken, samenwerken en leren omgaan met een zekere mate van vrijheid.

Doel van het project

Het doel van dit project was leerlingen Europees bewustzijn bij te brengen, zich meer bewust te laten worden van een Europa *tanti territori* en een Europese identiteit te ontwikkelen. Hierbij werd gekeken naar de cultuurverschillen tussen de landen, maar vooral ook naar de overeenkomsten. Er is bewust voor gekozen hier allochtone leerlingen bij te betrekken, omdat deze groep zich vaak richt op Nederland als land waarin ze wonen en op hun land van herkomst. De school koos voor een thematische insteek met als thema's sport en eten. Omdat in het Daltononderwijs veel gedaan wordt aan vakoverstijgende activiteiten bereik je veel leerlingen. Dit soort projecten past daarom goed bij deze vorm van onderwijs.

Vorbereiding

De voertaal in het uitwisselingsproject was Engels. Net als bij het project als geheel is bij de taalvoorbereiding gekozen voor een thematische insteek. Leerlingen maakten bijvoorbeeld een kookboek met recepten uit allerlei landen. Vragen die ze hierbij stelden: hoe ziet een maaltijd er ergens anders uit, heeft het gekozen land speciale voorgerechten? Om een recept in het Engels te schrijven moesten de leerlingen de Engelse termen opzoeken voor begrippen als kneden, mengen en ingrediënten. Op deze manier gingen leerlingen met de taal aan de slag. Ook via het thema sport werd aan taalvoorbereiding gedaan met vragen als: in welk land is de golfsport ontstaan, hoe heeft deze sport zich in de verschillende landen ontwikkeld? Op deze wijze kregen de leerlingen ook te maken met culturele verschillen in Europa.

Inhoud van het project

Het project had een totale looptijd van drie jaar. Er deden 108 leerlingen mee. Het Stedelijk Dalton Lyceum Dordrecht vormde in dit project een scholennetwerk met de Pius

X school uit Bladel, een Italiaanse school uit Laterza, een Griekse school uit Volos en de St. Christopher's school in Wrexham (Wales).

Tijdens het project zijn de leerlingen zoveel mogelijk in aanraking gebracht met de verschillende aspecten van de cultuur van de landen van de partnerscholen. Er werden klas-brieven geschreven en uitgewisseld met de leerlingen uit Wales, Italië en Griekenland. Voor de afstemming van de activiteiten tussen de scholen werd er elk jaar een coördi-natorenoverleg georganiseerd; in het afsluitende jaar vond dit plaats in Italië. Hierbij waren, naast docenten, ook twee leerlingen uit Nederland aanwezig.

De thema's werden verder uitgewerkt in een videopresentatie van de eigen school. Ook de scholen uit de andere landen maakten een presentatie van hun school. Dit kon een video zijn, maar ook een projectboek. De leerlingen in de verschillende landen vergele-ken dit materiaal en gingen op zoek naar de verschillen en overeenkomsten tussen de systemen. In het laatste projectjaar brachten de leerlingen nationale sporten in beeld, die gepresenteerd konden worden aan medeleerlingen in het buitenland. Ze maakten ook posters van bekende historische figuren.

Op de afsluitende bijeenkomst in Laterza (Italië) werd een aantal producten gepresen-teerd als een expositie 'onze stad in beeld' en een boekje over nationale sporten.

Evaluatie/waardering

Het project heeft naar de mening van de betrokken docenten en het Europees Platform een bijdrage geleverd aan Europese burgerschapsvorming doordat leer-lingen zich bewuster zijn geworden van het bestaan van Europa. Vooral voor de allochtone leerlingen is het project erg goed geweest. Door zich met verschillende culturen binnen Europa bezig te houden, gaat Europa meer leven en neemt het besef toe dat ook zij deel uitmaken van dit 'grote' Europa.

In het project is aandacht besteed aan de moderne vreemde talen en diversiteit in culturen. De nadruk lag minder op kennisverwerving over Europese ontwikkelingen als zodanig. Het project maakte slechts gering gebruik van mobiliteit of internatio-nale uitwisselingen. Een sterk punt van het project was de expliciete doelstelling van Europese burgerschapsvorming.

4.3.3 Het project Treasures of Artland Culture in Northern and Southern Europe (havo/vwo)

Kader

Het project is uitgevoerd in het kader van het *Comenius*-programma schoolprojecten.

Betrokken school

Het Eijkhagencollege is een school voor voortgezet onderwijs te Landgraaf met afde-lingen voor vmbo (theoretische leerweg), havo, atheneum en tweetalig vwo. Dagelijks zorgen circa 115 docenten en medewerkers voor de ontwikkeling en het welzijn van ongeveer 1200 leerlingen. De school neemt sinds 1997 deel aan *Comenius*-projecten en heeft dit via haar beleidsplan ook opgenomen in het curriculum. In de onderbouw van de

school worden de deelnemers via e-mailprojecten voor het eerst in contact gebracht met internationalisering. De internationalisering is ingebed in de tweede fase en telt voor een aantal vakken mee in het programma voor toetsing en afsluiting. Het Eijkhagencollege heeft het netwerk *Euro school net 2000* opgebouwd; er nemen zestien scholen in Europa aan deel. Er bestaan regelmatige contacten en er wordt op onderwijskundig gebied samengewerkt.

Doel van het project

Dit project had primair tot doel de leerlingen kennis te laten maken met, en het in de historische context plaatsen van, de kunstschaten in de regio's waar de Italiaanse partnerscholen zich bevinden. Het ging zowel om architectuur, schilderkunst en beeldende kunst als om de bijzondere culturele verworvenheden van de plaatselijke bevolking. Het project beoogde de leerlingen begrip en waardering bij te brengen voor de andere cultuur. Daarnaast was een belangrijke doelstelling dat leerlingen zich leerden uitdrukken in een vreemde taal.

Vorbereiding

In de voorbereiding moesten de leerlingen een opstel schrijven in het Engels over de hoofdpunten van de Italiaanse (en Siciliaanse) manier van leven. Daarnaast moesten ze gerichte informatie verzamelen over de te bezoeken plaatsen. Dit verzamelen gebeurde grotendeels via internet. Ook bij aardrijkskunde- en geschiedenislessen is over het bezoek en het land gesproken. De contacten met de ontvangende school gingen zoveel mogelijk via e-mail, grotendeels in het Engels. Leerlingen leerden tijdens de voorbereiding wel de meest elementaire uitdrukkingen in het Italiaans. Hiervoor waren acht uur ter beschikking. Het niveau lag op 'survival Italiaans' ofwel het Italiaans van alledag.

Er werd ook aandacht besteed aan interculturele vaardigheden. Bij de eerste ontmoeting moesten leerlingen vertellen wat voor beeld ze van elkaar hebben (Nederland drugsland, Sicilië maffia). In Nederland brachten de leerlingen uit Sicilië een bezoek aan het CAD (consultatiebureau voor alcohol en drugs). De Nederlandse leerlingen woonden op Sicilië in de Dom van Catania een bijeenkomst bij van slachtoffers van de maffia. Ook gingen ze naar een lezing van de zwager van Falcone (een kopstuk binnen de maffia).

Daarnaast kwam de eetcultuur van beide landen aan bod: wie eet wat, hoe leer je de voeding van het ontvangende land waarderen, welke eetgewoonten hebben zij?

Inhoud van het project

In maart 2003 vond een bezoek van twee weken plaats aan een school in Scordia op Sicilië. Er gingen twintig leerlingen mee in de leeftijd van 15 en 16 jaar, dertien meisjes en zeven jongens, die in de tweede fase van het voortgezet onderwijs zaten. De reis was een tegenbezoek, want de Siciliaanse leerlingen waren het jaar daarvoor twee weken in Nederland geweest. Door het verblijf in het gastgezin deden leerlingen een schat aan ervaring op over het gezinsleven op Sicilië. Op het programma stonden bezoeken aan musea, culturele bezienswaardigheden en kennismaken met het alledaagse leven. De leerlingen waren tijdens de uitwisseling in taallessen ter plaatse, maar ook in het gastgezin actief met de Italiaanse taal bezig. Het programma bevatte verder culturele uitstapjes en lessen op de partnerschool.

Evaluatie/waardering

Dit project heeft bijgedragen aan de opvoeding tot Europees burgerschap omdat zowel in de voorbereiding als tijdens het verblijf aandacht besteed werd aan de taal en de cultuur van het ontvangende land.

Leerlingen werden zich bewust van de verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende landen. Door het verblijf in een gastgezin ontstond begrip voor de cultuur en gewoonten van een ander Europees land.

Sterke punten zijn de inbedding in een scholennetwerk van zestien Europese scholen, en de benutting van e-mail. Het project oriënteerde zich minder op kennis over de Europese ontwikkelingen.

4.3.4 Uitwisselingsproject koksopleidingen Amsterdam/Berlijn (ROC)

Kader

Het uitwisselingsproject is uitgevoerd in het kader van het *Bilaterales Austausch Niederlande-Deutschland* (BAND) (zie paragraaf 4.2).

Betrokken school

De tweejarige koksopleiding is een van de 450 opleidingen die het ROC (Regionaal Opleidingen Centrum) van Amsterdam verzorgt. Het ROC heeft jaarlijks meer dan 35.000 deelnemers in huis en profileert zich als een van de grootste 'community colleges' in Europa. De leerlingen van de koksopleiding worden in twee jaar opgeleid tot een 'basis beroepsbeoefenaar' (niveau 2). Het vak wordt grotendeels in de praktijk geleerd. Deelnemers aan deze opleidingen zijn zeer praktisch ingesteld en hebben weinig theoretische bagage.

Doel van het project

Het project had tot doel de vaktechnische competentie van de leerlingen te verrijken met kennis over de Duitse keuken en de manier waarop Duitse koks worden opgeleid. Daarnaast beoogde het project de zelfstandigheid van deelnemers te versterken en de tolerantie van Nederlandse en Duitse jongeren ten opzichte van elkaar te vergroten.

Vorbereiding

Het project kende een uitgebreide voorbereidingsfase en de activiteiten waren goed geïntegreerd in het reguliere programma. Voorafgaand aan de uitwisseling van leerlingen gingen de betrokken docenten bij elkaar op bezoek. Deze uitwisseling op docentenniveau maakt kennismaking met elkaars werkwijze mogelijk en blijkt vaak aanknopingspunt te zijn voor verdere samenwerking. Het project startte voor de eerstejaarsleerlingen met een voorlichtingsbijeenkomst over het project. Op basis van hun motivatie zijn dertien leerlingen geselecteerd om deel te nemen aan het uitwisselingsproject.

Die leerlingen hebben zich gedurende vijf maanden twee uur per week voorbereid op de uitwisseling. Zij kregen in die periode een taalcursus Duits, leerden de Duitse vaktaal en maakten kennis met de regionale en nationale keuken in Duitsland. De leerlingen kregen informatielessen over Duitsland en bezochten het Goethe-instituut, waar een geboren Berlijnse over de geschiedenis van haar stad vertelde. Ook hebben ze een aan-

tal bezienswaardigheden bestudeerd via internet, folders en reisboeken. Daarnaast volgden de leerlingen de deelkwalificatie 'internationale oriëntatie'. Via de portfoliomethode verzamelden de leerlingen gegevens over Duitsland. Dit gebeurde aan de hand van de volgende thema's: algemene landenkennis, internationale samenwerking (ook binnen de horecabranche), internationale economische betrekkingen, interculturele communicatie en internationale persoonlijke vaardigheden en vakkennis en bedrijfsoriëntatie.

Inhoud van het project

Op 17 maart 2003 vertrokken dertien Nederlandse leerlingen voor zeventien dagen naar Berlijn. Tijdens hun verblijf namen de Nederlandse leerlingen deel aan de praktijklessen van de Duitse leerlingen. Hierdoor leerden de Nederlandse leerling-koks concreet over de Duitse en Berlijnse keuken en de wijze waarop Duitse koks te werk gaan. Zij kregen bovendien goed zicht op de overeenkomsten en verschillen in de kookcultuur tussen Nederland en Duitsland. Ook communicatief en taalkundig staken de leerlingen veel op. De Nederlandse leerlingen hadden hooguit twee jaar Duits gehad en de Duitse leerlingen spraken geen Nederlands. In het begin tastten de leerlingen elkaar af en werd er nog veel Engels gesproken. Vanaf het moment dat er een groepsgevoel ontstond tussen de Duitse en Nederlandse jongeren, voelden de Nederlanders zich veilig genoeg om meer Duits te gaan praten. Na afloop van het bezoek aan Berlijn zijn er nog contacten (veelal via e-mail) tussen de Duitse en Nederlandse leerlingen blijven bestaan.

Evaluatie/waardering

Het project met een concrete uitwisselingscomponent richtte zich op taalverwerving en bevatte tal van cultuurelementen. Kennis over Europese ontwikkelingen kwam ook aan de orde.

Sterke punten van het project zijn de uitgebreide voorbereidingsfase en de integratie in het reguliere curriculum. Vooral dit laatste, de verknoping van de beroeps-kennis en -vaardigheden met de internationale oriëntatie, is een sterk punt. Gebruik van e-mail was ondersteunend en zorgde tevens voor enige voortzetting van de contacten.

4.4 Rol en betekenis van ict bij projecten voor Europa

In de good practices wordt regelmatig melding gemaakt van gebruik van nieuwe technologieën, vooral internet en computers, bij de voorbereiding en uitvoering van projecten. In een aantal gevallen vervangen e-mailcontacten zelfs daadwerkelijke uitwisseling.

Het staat buiten kijf dat de nieuwe media, en dan vooral afstandsmedia een belangrijke rol kunnen spelen in de verdere ontwikkeling van een Europees burgerschap en een Europese identiteit.⁴² De nieuwe media verleggen de grenzen en verbreden de horizon van jongeren. Zij maken het mogelijk kennis te nemen van andere jongeren met hun culturele context die geografisch gezien op een verre afstand ligt. De meer passieve beïnvloeding door radio en televisie wordt door internet en e-mailverkeer aangevuld

42 *Onder nieuwe media worden verstaan radio, televisie, telefoon, mobiele telefoon, computer, internet, e-mailverbinding.*

(interactieve communicatie). Het onderwijs kan hier een belangrijke richtinggevende rol spelen, niet alleen door het leren van de basiscodes, maar vooral door gerichte acties en verdieping van sociale contacten (contactscholen over de grens) en het aanleren van adequate informatieverwerkingsvaardigheden. De geschiedenis leert dat internet een positief effect heeft op sociale interactie en aanmoedigt tot gebruik van andere bronnen van informatie. Ook de mobiele telefoon moet hier genoemd worden, een medium dat jongeren in staat stelt betrekkelijk onafhankelijk van ouders hun sociale contacten op te bouwen en bij te houden.

Om Europese burgerschapsvorming in het onderwijs te versterken kan ict onderwijsinstellingen goede handreikingen bieden. Hierna is een aantal gebruiksgebieden weergegeven (zie verder bijlage 3 met voorbeelden van websites).

Gebruiksgebieden ict/Europees burgerschap

Verwerven van kennis/informatie via

- internet als informatiebron, bijvoorbeeld bij een onderwijsopdracht gericht op de kerndoelen (denk aan het gebruik van de zoekmachine 'Google' waarbij je bijvoorbeeld taalvoorkeuren kunt instellen zodat leerlingen binnen een bepaald taalgebied zoeken naar informatie; specifieke landensites en websites van overheden, enzovoort);
- webquests – dit zijn online taakgerichte opdrachten waarin leerlingen op een gestructureerde manier leren omgaan met allerlei bronnen op internet (zie bijlage 3); en
- talenquests – dit zijn webquests voor de moderne vreemde talen.

Uitwisselen c.q. vergaren van kennis/informatie met andere leerlingen en met andere leerkrachten via

- e-mail (asynchroon);
- chatten (synchroon); en
- webmeetings (synchroon).

In gesprek raken met andere leerlingen en leerkrachten via

- e-mail (asynchroon);
- chatten (synchroon); en
- webmeetings (synchroon).

Vorbereiden van buitenlandse reizen via

- uitwisseling van kennis en informatie met contacten in Europa;
- verwerving van kennis en informatie uit verschillende bronnen (specifieke websites, plaatselijke VVV's, enzovoort); en
- virtuele tours (van onder andere steden en musea).

Enculturatie (het aannemen/begrijpen van gedrag/gedragspatronen van een bepaalde cultuur; de socialisatie van kinderen in de normen van een cultuur) via

- buitenlandse kranten (hoe zien buitenlanders hun eigen land – binnenlands nieuws; hoe zien buitenlanders onder andere ons – buitenlands nieuws?);
- kook- en menusites; en
- online radio- en televisiesites.

Samenwerking

- Projectomgevingen voor Europese projecten/projecten over Europa; en
- speciale docentensites.

Gereedschappen

- Babelfish® (<http://babelfish.altavista.com/>) en andere vertaalprogramma's en
- online woordenboeken/multitaalwoordenboeken.

Radio en televisie

4.5 Bijdrage van de leerzame praktijken aan Europees burgerschap/ Europese identiteitsvorming en lering voor de toekomst

De studie die het CINOP in opdracht van de raad uitgevoerde, constateert dat noch uit de documentatie noch uit de bevraging van de programmabeheerders en projectleiders van de betreffende good practices een goed inzicht te verkrijgen is in de mate waarin de projecten bijdragen of hebben bijgedragen aan de bevordering van het Europees burgerschap en de identiteitsvorming onder leerlingen/studenten, een enkele uitzondering daargelaten.

Als mogelijke oorzaken noemt het rapport:

- De programma's richten zich niet expliciet op de bevordering van Europees burgerschap/Europese identiteitsvorming.
- Europees burgerschap en Europese identiteitsvorming zijn ook onder de programmabeheerders te weinig geëxpliciteerd en gedefinieerd.
- Er is in het kader van de programma's maar een beperkt aantal projecten uitgevoerd die Europees burgerschap/Europese identiteitsvorming als expliciete doelstelling hebben opgenomen.

De onderzoekers stellen vast dat er binnen het onderwijs (nog) weinig aandacht blijkt te zijn voor de opvoeding van jongeren tot Europees burger. Dat komt omdat de opvoeding tot Europees burger en Europese identiteitsvorming via het onderwijs zowel op Europees en nationaal als op schoolniveau nog weinig is uitgewerkt. Het gevolg is dat er op dit terrein door de overheid en door de onderwijsinstellingen nauwelijks beleid is ontwikkeld. Het ontbreken van programma's die de Europese identiteitsvorming expliciet stimuleren, draagt er niet toe bij dat het onderwijs uitgedaagd wordt er meer aandacht aan te besteden.

Een tweede bevinding die van belang is betreft de onderwijssectoren: projecten gericht op Europa zijn in het primair onderwijs sporadisch te vinden ofschoon niet geheel afwezig; dit geldt eveneens voor het vbo. Hier kan de leeftijd van de leerlingen een rol spelen, hun vaardigheid in vreemde talen en het geringe aantal betrokkenen zelf. De meest duidelijke plek lijkt dit soort projecten te hebben in de bovenbouw van mavo, havo of vwo, alsmede het middelbaar beroepsonderwijs. Uit de analyses komt als een belangrijk punt de mogelijkheid naar voren om projecten aan te laten sluiten c.q. in te bedden in het reguliere programma. Voor het algemeen voortgezet onderwijs vormen de mens- en maatschappijvakken en de talenvakken vaak een goed aanknopingspunt, voor het mbo is vooral de gerichtheid op beroepsvorming via buitenlandse praktijkstages een kapstok.

Bij één project wordt er expliciet gemeld dat het (of delen daarvan) een onderdeel vormt (vormen) van het programma van toetsing en eisen – een goede indicatie van inbedding in het reguliere programma. Een ander project geeft aan dat de voorbereidingsfase onderdeel was van het handelingsdeel van het schoolexamen.

De beschrijvingen en analyses bieden andere scholen aanknopingspunten voor eigen projectontwerpen. Vanzelfsprekend is in veel gevallen het letterlijk kopiëren van werkwijzen, aanpakken, enzovoort niet verstandig of zelfs mogelijk, vanwege de eigen unieke situatie. Inspiratie kan echter zeker geput worden uit de leerzame praktijkgevallen.

In dat kader is het jammer dat er weinig wordt gezegd over de periode van nazorg en over behaalde resultaten; aan de voorbereidingsfase en het verloop van de activiteit wordt veel meer aandacht besteed. Drie elementen springen eruit.

- *Externe financiering*: deze blijkt belangrijk om ten minste een start te kunnen maken.
- *Inbedding*: het is goed dergelijke activiteiten in te bedden in het onderwijskundige beleid van de school c.q. onderwijsinstelling. De vorming van een netwerk van Europese scholen is daarbij ondersteunend, zo blijkt uit een van de praktijkgevallen.
- *Schaal*: dergelijke projecten vergen vaak extra inzet van medewerkers van de school. In een grote organisatie is enthousiasme meer en beter te mobiliseren.

4.6 Conclusies

Deze paragraaf geeft een aantal conclusies weer die voortkomen uit de beschrijvingen en beschouwingen van de Europese en nationale programma's en projecten en good practices. De conclusies zijn geordend op drie niveaus: het Europese, het nationale en het instellingsniveau.

Europees niveau

- Er blijken geen Europese, nationale of bilaterale onderwijsprogramma's te zijn die in de tweede helft van de jaren negentig zijn ingesteld en zich expliciet richten op het stimuleren van Europees burgerschap of het ontwikkelen van een Europese identiteit onder leerlingen of studenten.
- In de projecten komen de staatsrechtelijke aspecten nog weinig aan bod zoals de rechten (en plichten) van de burger van de Unie.

Nationaal niveau

- Financiering is belangrijk om een aanzet te geven en projecten te continueren.
- Er is meer aandacht nodig voor projecten met een Europese dimensie in het primair onderwijs en de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Er is een opvallend verschil tussen de eerste fase vo (vooral vbo) en de tweede fase havo/vwo. In de tweede fase havo/vwo zijn er relatief veel meer projecten dan in de eerste fase vo.
- Vooral nog ontbreekt een kritische massa van projecten die expliciet Europees burgerschap en Europese identiteitsvorming tot doel hebben. Veel meer dan nu gebeurt zouden ict-mogelijkheden benut moeten worden om projecten te ontwikkelen, voor te bereiden, uit te voeren en te evalueren. De beschikbare ervaringen en Europese projecten die op ict gebaseerd zijn, bieden daarbij goede aangrijpingspunten.
- De documentatie over projecten is slecht toegankelijk. Ict-mogelijkheden moeten hier meer worden benut.

Niveau van de instellingen

- Financiering is een belangrijke voorwaarde voor de uitvoering van deze extra projecten.
- De deskundigheid in het opzetten en uitvoeren van Europese projecten voor de bevordering van Europees burgerschap en Europese identiteitsvorming is voornamelijk bij slechts enkele instellingen aanwezig, maar er zijn zeker projecten die een houvast kunnen bieden voor de ontwikkeling van eigen projecten.
- De inzet van ict is van belang voor de ondersteuning van projecten op Europese schaal.
- Het gebruik van e-mail en internet in het primair onderwijs staat nog in de kinderschoenen zodat het communiceren met kinderen uit andere Europese landen nog een 'ver-van-mijn-bed-show' is.

Samenvattend stelt de raad dat het onderwijs in alle sectoren bijdraagt aan de bevordering van Europees burgerschap, maar dat het aanbod niet erg intensief lijkt te zijn. Vooral in het basisonderwijs en het vbo is de frequentie van het aanbod laag. Er is een aantal projecten als leerzaam aan te merken (good practice), maar dat zijn er niet veel. Het is zorgwekkend dat de documentatie over de projecten slecht toegankelijk is. Over effecten ('wat werkt') is weinig bekend.⁴³ Het is daarom moeilijk de bijdrage van de programma's en projecten aan de ontwikkeling van Europees burgerschap en de Europese identiteit op juiste waarde te schatten.

43

Dat is een opvallend tekort in deze categorie van werkzaamheden van NUFFIC, CINOP en het Europees Platform.

5 Aanbevelingen

In dit hoofdstuk formuleert de raad in paragraaf 5.1 aanbevelingen teneinde Europese burgerschapsvorming in het Nederlandse onderwijs te versterken. Paragraaf 5.2 besluit samenvattend met de beantwoording van de adviesvragen die in hoofdstuk 1 zijn geformuleerd.

5.1 Aanbevelingen

In alle sectoren van het onderwijs komt in de verschillende mobiliteitsprogramma's veel aan de orde over Europa. De raad stelt voor de oriëntatie van het onderwijs op Europees burgerschap te versterken. Dit oriëntatiepunt is geen vaststaand gegeven. 'Europa' is werk in uitvoering zonder een duidelijke bouwtekening, of anders gezegd: met verschillende bouwtekeningen. De opdracht voor het onderwijs is daarom iets ingewikkelder maar niet minder noodzakelijk. De voorbereiding betreft de twee componenten van burgerschap, een staatsrechtelijke en een maatschappelijke.

- Voorbereiding op het *Europees gerichte staatsburgerschap* met een directe EU-invalshoek (bijvoorbeeld directe verkiezingen in Europees verband) en een indirecte EU-invalshoek (via het nationale staatsburgerschap verlopende vertegenwoordigingen). Op beide facetten moet onderwijs voorbereiden. Beide facetten kunnen – ook in hun onderlinge verhouding – aan kracht winnen respectievelijk verliezen in de komende jaren.
- Voorbereiding op *Europees gericht maatschappelijk burgerschap* dat enerzijds ondersteunend kan zijn voor de hiervoor genoemde vormen van staatsburgerschap maar dat anderzijds ook een eigen waarde heeft en kijkt naar de samenwerking tussen een specifiek Nederlandse historische en toekomstige inbreng in de bredere sociale en culturele geschiedenis en ontwikkeling van Europa.

De combinatie van beide componenten kan aanleiding geven tot verschillende 'Europa's' als richtsnoer. Dat is gezien de stand van zaken onvermijdelijk en vraagt van het onderwijs flexibiliteit en creativiteit als het om Europees burgerschap gaat.

De raad formuleert hieronder aanbevelingen op drie beleidsniveaus: het centrale Europese niveau, het decentrale nationale niveau en het niveau van de onderwijsinstellingen.

5.1.1 Europees niveau

Versterking van het debat

Nederland kan in het kader van haar voorzitterschap van de Europese Unie (tweede helft van het jaar 2004), het debat over het Europees burgerschap en de Europese identiteitsontwikkeling versterken door:

- aansluitend op het begrip burgerschap in de nationale context de ontwikkeling van het begrip Europees burgerschap als aanvulling op het nationaal burgerschap verder te conceptualiseren;
- op basis van een conceptualisering van het begrip Europees burgerschap ruimte te geven aan de ontwikkeling van een Europa-competentie (mede in het kader van zogenoemde Lissabon-werkgroepen) en de Duitse en Vlaamse aanzetten daartoe te benutten;
- ervaringen met burgerschapseducatie door de lidstaten te laten inventariseren, systematiseren en analyseren en te komen tot uitwisseling tussen lidstaten van bevindingen en leerzame praktijken (voorbeelden van good practice);
- gemeenschappelijke waarden van de inwoners van de lidstaten zichtbaar te maken; en
- Europese gelden beschikbaar te stellen om het aantal deelnemers aan uitwisselingsprojecten te vergroten.

Explicitering Europees burgerschap (doelen expliciteren en aanscherpen)

- Projecten die plaatsvinden in het kader van Europese programma's en/of nationale internationaliseringsinitiatieven moeten meer expliciet worden voorzien van doelen met betrekking tot Europees burgerschap en de Europese identiteit.
- De programma's vanwege de Europese Commissie dienen nadere eisen te stellen aan de formulering van projecten die vallen binnen de kaders van de Europese programma's.
- Programma's en projecten dienen expliciet doelen te formuleren in termen van aanvullend Europees burgerschap, zowel van de staatsrechtelijke kant, als van de maatschappijburgerlijk kant van Europees burgerschap.
- Hierbij dient te worden aangesloten bij de burgerschapsvorming op nationaal niveau zoals onder meer verwoord in het advies *Onderwijs en Burgerschap*.

5.1.2 Nationaal niveau

Versterking Europa-competentie

De raad beveelt de minister aan na te laten gaan in hoeverre de bestaande relevante kerndoelformuleringen en exameneisen in het voortgezet onderwijs (havo/vwo) en middelbaar beroepsonderwijs over Europa verder te benutten zijn voor een Europa-competentie. Deze competentie brengt systematiek in de reeds aanwezige onderdelen en kan daardoor het effect versterken. Tevens kan nagedacht worden over de wijze van certificatie van deze Europa-competentie.⁴⁴

Continuering programma's en projecten

Bestaande stimuleringsprogramma's en projecten dienen gecontinueerd en verder ontwikkeld te worden.

Ondersteuning van onderwijsinstellingen

- *Bundeling van expertise*
De raad beveelt aan expertise en ervaringen met Europese projecten voor burgerschap en identiteitsvorming meer te bundelen en bereikbaar te maken voor onderwijsinstellingen. De huidige programmabeheerders zouden daartoe bin-

44

Naast een rol voor de school of een netwerk van scholen kan ook worden gedacht aan een certificatie van deze Europa-competentie van leerlingen door bijvoorbeeld het CITO.

nen de bestaande infrastructuur (NUFFIC, Europees Platform en CINOP) meer moeten samenwerken en de informatie over de projecten via een elektronisch databestand toegankelijker moeten maken ('web based' databestand). De genoemde instanties moeten hun werk meer inrichten op een 'evidence based' wijze zodat we weten welke inspanningen vruchten afwerpen.

- *Bevordering materiaalontwikkeling met een Europese dimensie*
Bronnen over de Europese integratiegeschiedenis en over de ontwikkeling van Europa en de Europese Unie die geschikt zijn voor leerlingen/studenten, kunnen bijvoorbeeld geactualiseerd worden. Dit kan via lesbrieven, documentaires, websites, films, enzovoort.

Vergroting toegankelijkheid in vbo en bve-sector

Het verdient aanbeveling de projecten over Europees burgerschap en internationaliseringprojecten toegankelijker te maken voor de bve-sector en het vbo door gericht aan te sluiten bij de leefwereld en de toekomstige beroepspraktijk van de leerlingen/studenten.

Vergroting fysieke uitwisseling

Europa moet voor meer jongeren fysiek bereikbaar worden door verhoging van de deelname aan uitwisselingsprojecten ('opschalen' van projecten). De Commissie 'On the new generation of community education and training programmes after 2006' deed in dit kader reeds een voorstel (zie tabel 5.1).⁴⁵

Programma	Deelname	Te bereiken in
Deelnemers <i>Comenius</i>	10% van de schoolpopulatie (leerlingen/docenten)	2007-2013
Deelnemers <i>Erasmus</i>	3 miljoen	2010
Deelnemers <i>Leonardo</i> (stageplaatsen)	150.000	2013
Volwassen deelnemers die in het buitenland onderwijs volgen/geven (op jaarbasis)	50.000	2013
Volwassen deelnemers op gestructureerde onderwijsplekken in het buitenland	1 op de 4	2013

De raad stelt voor dat de minister met de organisaties van bestuur en management ook voor Nederlandse deelnemers concrete streefcijfers bespreekt, op basis van een indicatie van de Commissie 'on the new generation of community education and training programmes after 2006'. Juist voor een internationaal georiënteerd land als Nederland kan

hier nog wel een schepje bovenop worden gedaan. Voortbouwend op de 28 en 39% studenten in hbo respectievelijk wo die reeds een buitenlandse ervaring opdoen, kan voorlopig worden gedacht aan de volgende streefcijfers: binnen het wo neemt een op de twee studenten deel aan Europese mobiliteit in ruime zin (vertrekkend en ontvangend), voor het hbo is dat een op de drie en voor het havo/vwo/mbo een op de vijf tot zes leerlingen.

Vergroting virtuele bereikbaarheid

Europa moet ook virtueel beter bereikbaar worden voor jongeren door de nieuwe media meer in te zetten voor kennisoverdracht en bewustwordingsprocessen over Europa. Hiervoor dienen buitenlandse radio- en tv-zenders, websites (onder meer het world wide web) en ict-toepassingen beter benut te worden.

5.1.3 Niveau van onderwijsinstellingen

Financiering

- Voor de school is externe fondsenwerving van belang. Scholen/studenten kunnen hierin actiever optreden door zich te wenden tot private fondsen en ideële instellingen.
- Voor leerlingen/studenten is het van belang dat ze hun studiefinanciering naar het buitenland mee kunnen nemen en een extra toelage kunnen ontvangen. Hetzelfde geldt voor studenten uit andere landen met betrekking tot Nederland.

Succesfactoren

Bij de ontwikkeling van de Europese dimensie in onderwijsinstellingen kan geput worden uit opgedane ervaringen, waaruit een aantal succesfactoren af te leiden is zoals:

- nauwe aansluiting bij het bestaande curriculum; het studiehuis in al zijn verschijningsvormen in de tweede fase voortgezet onderwijs leent zich goed voor een projectmatige aanpak en aansluiting bij verschillende vakken (bijvoorbeeld aardrijkskunde, geschiedenis, economie, vreemde talen);
- de toekomstige beroepspraktijk van leerlingen/studenten als uitgangspunt voor uitwisseling;
- visieontwikkeling van scholen;
- scheppen van ruimte in het curriculum;
- benutting van bestaande netwerken van scholen en docenten (bijvoorbeeld contacten van school met internationale scholen, contacten van docenten met vaksecties van andere scholen); en
- benutting van ervaring en deskundigheid van scholen en docenten, partnerscholen en oud-leerlingen die hebben geparticipeerd in uitwisselingsprojecten.

Ict-ontwikkeling door onderwijsinstellingen

Ook scholen zelf zouden het gebruik van ict in de Europese projecten verder moeten ontwikkelen. Daarbij gaat het om minstens drie functies (voorbeelden van ict-gebruik, zie bijlage 3):

- Ict (internet) is van groot belang als bron van kennis over andere Europese landen. Het gebruik van internet als informatiebron voor Europese projecten past in de verdere ontwikkeling van schools ict-gebruik en past daarmee ook in het reguliere curriculum.

- Ict is een belangrijk instrument bij de ondersteuning van informeel leren, dat verder ontwikkeld moet worden. Vooral in projecten kan informeel leren een belangrijk aspect zijn van het leerproces.
- Ict is goed te gebruiken om virtuele ontmoetingen met leerlingen/studenten uit andere Europese landen mogelijk te maken (bijvoorbeeld via 'video conferencing', of via 'web-cams'). Ook hier is een verdere ontwikkeling op schoolniveau op haar plaats.

5.2 De adviesvragen beantwoord

Deze laatste paragraaf geeft beknopt antwoord op de gestelde adviesvragen (zie paragraaf 1.4). De vragen 2 en 3 worden daarbij vanwege hun samenhang bij elkaar genomen in de beantwoording.

1 Wat kan onder burgerschap in de Europese context worden verstaan?

Burgerschap in de Europese context is een begrip dat samenhangt met supranationale en intergouvernementele ontwikkelingen in Europa.

Een belangrijke supranationale ontwikkeling was de definiëring van het burgerschap van de Unie, in het Verdrag van Maastricht (1992). Dit EU-burgerschap is in feite een samenstelling van op het nationale staatsburgerschap en op supranationale en transnationale ontwikkelingen gebaseerde praktijken. Het staatsburgerschap lijkt het EU-burgerschap in te kaderen en te begrenzen; echter door het duale karakter van de ontwikkelingen in de Europese Unie (enerzijds supranationaal anderzijds intergouvernementeel), heeft de EU-burger ook buiten nationale kaders om rechtstreeks toegang tot Europese instellingen (Europees Parlement, Europese Commissie en het Europese Hof van Justitie). Het EU-burgerschap kent derhalve diverse facetten die het nationale kader te boven gaan.

Burgerschap omvat, als oriëntatie op Europees maatschappelijk en staatsburgerschap, kennis van de maatschappelijke en politieke basispraktijken van de Europese samenleving en de bereidheid en bekwaamheid daaraan een bijdrage te leveren. Het onderwijs biedt een voorbereiding op het Europees gerichte staatsburgerschap en een voorbereiding op Europees gericht maatschappelijk burgerschap dat ondersteunend kan zijn voor vormen van staatsburgerschap en dat tegelijkertijd ook een eigen waarde heeft.

Burgerschap in de Europese context moet gezien worden als een zich continu ontwikkelend fenomeen.

2 Welke bijdrage levert het onderwijs (in de vorm van programma's en projecten) momenteel aan het bevorderen van burgerschap in de Europese context en in hoeverre speelt de Europese identiteit hierbij een rol?

3 Welke programma's en projecten kunnen als good practice worden aangemerkt en wat is hun bijdrage aan Europees burgerschap en de Europese identiteit?

De vraag naar de bijdrage van onderwijs aan het bevorderen van Europees burgerschap en Europese identiteitsontwikkeling heeft de raad onderzocht door inventarisatie en ana-

lyse van beleidsdocumenten en Europese en nationale op het buitenland gerichte programma's.

Een taxatie van de bijdrage van onderwijs wordt gehinderd door het ontbreken van systematisch verzamelde gegevens over alle sectoren van het onderwijs als het gaat om effecten en nazorg.

Niettemin kan vastgesteld worden dat een aantal programma- en projectbeschrijvingen beschikbaar is. Vooral in het algemeen voortgezet onderwijs kan van een behoorlijke (zij het te weinig 'evidence based') ervaringsbasis worden gesproken. Ook bij leraren/scholen is expertise op dit terrein ontwikkeld, maar de aantallen deelnemende scholen kunnen groter. De schaal waarop de Europese dimensie zich in het onderwijs afspeelt is vrij gering.

De beschikbare beschrijvingen geven aan dat deelnemers – en dan vooral de leerlingen/studenten die hebben deelgenomen aan uitwisselingen – meer kennis en bewustzijn van andere landen hebben gekregen. Het is daarom jammer dat de aantallen leerlingen/studenten die daadwerkelijk op uitwisseling gaan, beperkt zijn. Des te meer omdat juist lijfelijke participatie in uitwisselingen de meeste impact heeft. Een punt van aandacht hierbij is de nog geringere deelname van het basisonderwijs en van de opleidingen in het vbo en mbo vergeleken met het algemeen voortgezet onderwijs. Ook het bereik van studenten in het hoger onderwijs is gezien het internationale karakter van Nederland opvallend gering en dient wezenlijk opgehoogd.

De beschrijvingen van good practices (leerzame praktijken) geven inzicht in de gebruikte inhoud, de opzet, de financiering, de relatie met het reguliere curriculum en de procesgang van de uitgevoerde projecten.

Voorts constateert de raad dat 'Europa' in alle sectoren van het (publiek bekostigde) onderwijs een element in het curriculum is. De kerndoelen en de examenonderwerpen vormen daarvoor in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs een duidelijk kader. Op nationaal niveau is ook een infrastructuur beschikbaar die alle onderwijssectoren bestrijkt (Europees Platform, NUFFIC en CINOP). Op Europees niveau zijn ook concrete instrumenten zoals de *Europass*⁴⁶ ontwikkeld om uitwisseling van informatie over opleidingen of delen daarvan tussen Europese lidstaten te vergemakkelijken. In de nationale context heeft burgerschap haar plaats in onderwijsprocessen, in de schoolorganisaties en in de omgevingsvariabelen, maar een meer expliciete relatie met de Europese dimensie moet nog worden gelegd.

4 *Hoe en onder welke condities kunnen de centrale overheid, decentrale overheden en onderwijsinstellingen in samenwerking met overheden en onderwijsinstellingen in Europa vanuit de 'the state of the art' burgerschapsvorming in Europese context versterken?*

Europa is een project. Dat project is in de afgelopen decennia voortdurend veranderd en zal in de komende decennia blijven veranderen. Het bepalen van de grenzen van de Unie in termen van geopolitiek, taken, bevoegdheden en procedures zal nog heel wat tijd en energie vereisen. Van het onderwijs kan dus niet worden gevraagd voor te bereiden op een vaststaand eindbeeld, wel kan worden gevraagd voor te bereiden op Europa als een project. De aanbevolen Europa-competentie kan gezien worden als een toerusting

46 Aangenomen dat deze niet-bureaucratisch verder kan worden vorm gegeven.

om aan dat project deel te nemen. Deze competentie op het niveau van havo, vwo, mbo niveau 3 en 4 bestaat uit een systematisering van reeds aanwezige aanbodelementen in het onderwijs. De certificatie kan door de school, maar wellicht ook door bepaalde externe instanties geschieden.

Om burgerschapsvorming in de Europese context te versterken acht de raad het van belang dat het onderwerp Europa op de politieke onderwijsbeleidsagenda staat. Het komende voorzitterschap van Nederland van de Europese Raad biedt daarvoor een goede uitgangspositie.

Uit de geanalyseerde programma's en projecten komt naar voren dat de oriëntatie op Europa in concrete doelen en middelen dient te worden vertaald. De Europese instellingen in samenwerking met de nationale overheden moeten daarbij werken aan een verdere uitbouw van de bestaande programma's en projecten. Om de gewenste concretisering te bereiken dient de huidige infrastructuur van drie organisaties (Europees Platform, NUFFIC en CINOP) versterkt te worden. Zo wordt de bijdrage die het onderwijs levert geoptimaliseerd.

Programma's en projecten moeten worden voorzien van duidelijke doelen met concrete Europese dimensies. Het is daarom nodig materialen te ontwikkelen die aan de doelen bijdragen. Het begrip 'materialen' moet daarbij ruim worden opgevat: van lesbrief of leermethoden tot zoekinstructies voor websites. De ontwikkeling van materialen voor Europees burgerschap dan wel een Europa-competentie, zal nadrukkelijk *samen met de scholen* moeten gebeuren. Een krachtige werkvorm is daarbij de daadwerkelijke uitwisseling van personen (leerlingen, studenten, leraren, docenten) tussen de verschillende Europese landen. Er moeten concrete streefcijfers worden vastgesteld voor de aantallen uitwisselende leerlingen, studenten en docenten, om de schaal van uitwisseling groot genoeg te maken. De raad doet op basis van een eerder uitgebracht voorstel van de Commissie 'on the new generation of community education and training programmes after 2006'⁴⁷ een concreter voorstel per onderwijstype. De raad denkt aan een betrekkelijk hoge inzet. Voortbouwend op de 28 en 39% studenten in hbo respectievelijk wo die reeds een buitenlandse ervaring opdoen, kan voorlopig worden gedacht aan de volgende streefcijfers: binnen het wo neemt een op twee studenten deel aan Europese mobiliteit in ruime zin (vertrekkend en ontvangend), voor het hbo is dat een op de drie studenten en voor het havo/vwo/mbo een op de vijf tot zes leerlingen.

Aanvullend, om nog meer kritische massa te verkrijgen, is gerichte benutting van communicatieve media waaronder internet nodig. De gerichte inzet van communicatieve media kan hetzij zelfstandig, als een vorm van 'virtuele ontmoeting' beschouwd worden, hetzij als een voorbereidende etappe in een reëel uitwisselingstraject.

Het is ook nodig dat het reguliere curriculum en de projecten goed met elkaar in verband worden gebracht om de Europese dimensie in beide te versterken.

Ten slotte moeten programma's, projecten, opgedane ervaringen en evaluaties ('wat werkt?') zorgvuldig worden geboekstaafd en door middel van elektronische opslag zeer toegankelijk worden gemaakt voor raadpleging en benutting door onderwijsinstellingen en andere betrokkenen.

Literatuur

- Asperen, G.M. van (1993). *Het bedachte leven. Beschouwingen over maatschappij, zingeving en ethiek*. Amsterdam: Boom.
- Bellamy, R. & Warleigh, A. (eds.) (2001). *Citizenship and Governance in the European Union*. London: Continuum.
- Bolkestein, F. & Eppink, D. (2004). *De grenzen van Europa*. Tiel/Gorinchem: Uitgeverij Lannoo BV.
- Bologna Declaration (1999). *Joint Declaration of the European Ministers of Education, Bologna, Italy*, June 19, 1999.
- European Network of Education Councils (2004). *EUNEC Statement on Education and Citizenship in Europe*. EUNEC/ConREP/doc027.
- Europese Commissie (2001a). *Derde verslag van de Commissie over het burgerschap van de Unie* (COM/2001/0506). Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2001b). *Europese Governance. Een Witboek*. COM(2001) 428 definitief. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2003) *Communication of the commission 'Education & Training 2010, The success of the Lisbon Strategy hinges on urgent reforms'*. COM(2003) 685 final. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2004a). *Communication of the commission 'On the new generation of community education and training programmes after 2006'*. COM(2004) 156 definitief. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2004b). *Education & Training 2010. The success of the Lisbon Strategy hinges on urgent reforms*. Joint interim report (5499/04). Brussel: Europese Commissie.
- Europese Conventie (2003). *Ontwerp-verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Unie (1992). *Verdrag van Maastricht*. Verdrag van 7 februari 1992. Publicatieblad nr. C191 d.d. 29 juli 1992. Brussel: Europese Unie.
- Eurybase (2001). *Eurydice Database on Education Systems in Europe*: www.eurydice.org/eurybase.
- Fermin, A. (2001). *Burgerschap en integratiebeleid*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hermans, A. (1993). *Europa en het onderwijs – Europese onderwijsinitiatieven en de deelname van Vlaanderen*. Brussel: EVP.
- Hogeschool van Amsterdam (2002). *Herijking doelstellingen internationalisering*. Verkorte versie. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Jacobs D. & Maier R. (2000). Europese identiteit en Europees burgerschap als constructie, feit en fictie. *Oikos. Politiek, Milieu, Cultuur*, 5 (4), 63-79.
- Jansen, L.B. (1993). *Bekend en onbemind: het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar*. Den Haag: Instituut Clingendael.
- KPC Groep (2003a). *Scholen voor actief burgerschap*. Uitgangspunten. 's-Hertogenbosch: KPC Groep.
- KPC Groep (2003b). *Aan de slag met actief burgerschap. Handreiking voor scholen PO en VO*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep.
- KPC Groep (2003c). *Actief burgerschap; Good practices in scholen*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep.
- Lehning P.B. (1999). *European citizenship: towards a European Identity?* Working paper Series in European Studies, vol. 2 (3). Madison: University of Wisconsin.

- Merriënboer, J.J.G., Klink, M.R. van der & Hendriks, M. (2002). *Competenties: van complicaties tot compromis*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Ministerie van Algemene Zaken/Rijksvoorlichtingsdienst (2003). *Betrokkenheid bij de Europese Unie*. Project Belevingsmonitor Rijksoverheid. Den Haag: RVD.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1991). *Nota Grenzen verleggen*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1997). *Nota Onbegrensd talent*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1998a). *Actieplan Onbegrensd talent*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1998b). *Kerdoelen basisonderwijs*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1998c). *Kerdoelen basisvorming, 1998-2003*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2001a). *Nota Studeren zonder grenzen*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2001b). *Verkenning Grenzeloos leren*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2001c). *Hoofdlijnenbrief internationaal beleid: Onderwijs voor wereldburgers*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Onderwijsraad (2002). *Samen Leren Leven*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2003a). *Onderwijs en burgerschap*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2003b). *Www.webleren.nl*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2004a). *Werkprogramma 2004*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2004b). *Onderwijs en Europa. Europese invloeden in Nederland*. Den Haag: Onderwijsraad
- Onderwijsraad (2004c). *Hoger onderwijs: meer kenniswerkers en betere kennisbenutting*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oonk, G.H. (2004/ in druk). *De Europese integratie als bron van onderwijsinnovatie. Een onderzoek naar de betekenis en de resultaten van de internationalisering in het voortgezet onderwijs in Nederland*. Alkmaar: Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs.
- Raad voor het openbaar bestuur (2001). *Etniciteit, binding en burgerschap*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (1999). *Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2003). *Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2002). *Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vries, G. de (2002). Inleiding over Europa op het symposium over Cultuurbeleid in de Europese Unie te Brugge, 18 november 2002. Zie: http://europa.eu.int/futurum/documents/speech/sp181102_nl.pdf.
- Wende, M.C. van der (1996). *Internationalising the curriculum in Dutch higher education: an international comparative perspective*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Bijlage 1

Adviesaanvraag

O N D E R
O C S I M
L T U U R
N E T E M
S C H A P

De Onderwijsraad
t.a.v. prof. dr. A.M.L. van Wieringen, voorzitter
Nassaulaan 6
2514 JS 's-Gravenhage

Den Haag Ons kenmerk
24 december 2003 IB/2003/62723

Onderwerp
Adviesaanvraag "burgerschap in de Europese
context"

Zeer geachte heer Van Wieringen,

In het tweede halfjaar van 2004 bekleedt Nederland het voorzitterschap van de Europese Unie. Het kabinet zal tijdens dat halfjaar, naast het afhandelen van de lopende agenda, ook eigen accenten willen zetten. Eén van die accenten betreft burgerschap in de Europese context. Dit is een thema dat ik tijdens het voorzitterschap ook vanuit het gezichtspunt van onderwijs aan de orde wil stellen. Om dit op de juiste wijze te kunnen doen, is het nodig om een begrippen, ideeën en wellicht ook theorievorming rond burgerschap in de Europese context helder te krijgen – op tenminste twee dimensies. De eerste dimensie betreft in elk geval de inventarisering van begrippen en activiteiten. De tweede dimensie betreft de vertaling van de discussie naar een in Europa hanteerbaar begrippenkader. Ten aanzien van de tweede dimensie zal ik een eigen onderzoek laten uitvoeren dat moet resulteren in een document dat besproken kan worden tijdens de informele bijeenkomst van EU-onderwijsministers die ik in juli 2004 te Rotterdam zal voorzitten. Het secretariaat van uw Raad is bij de voorbereiding van dit onderzoek betrokken.

Ten aanzien van de eerste dimensie – inventariseren van begrippen en activiteiten – verzoek ik uw Raad om advies uit te brengen over de wijze waarop burgerschap in de Europese context in Nederland en in het Nederlandse onderwijs is gepositioneerd.

Ik verzoek u, om met name in te willen gaan op de volgende vraagstellingen:

1. Wat kan onder burgerschap in de Europese context worden verstaan?
2. Welke bijdrage levert het onderwijs in de vorm van programma's en projecten) momenteel aan het bevorderen van burgerschap in de Europese context en in hoeverre speelt de Europese identiteit hierbij een rol?
3. welke programma's en projecten kunnen als "good practice" worden aangemerkt en welke is hun bijdrage aan Europees burgerschap en de Europese identiteit?

4. Hoe en onder welke condities kunnen de centrale overheid, decentrale overheden en onderwijsinstellingen in samenwerking met overheden en onderwijsinstellingen in Europa vanuit de "state of the art" burgerschapsvorming in Europese context versterken?

Uw advies op basis van de genoemde vragen zal ik graag betrekken bij de voorbereiding van de ministersbijeenkomst in Rotterdam. Ik zou het advies daarom op uiterlijk 1 juni 2004 willen ontvangen. Ik geef u in overweging om bij de opstelling van het advies in ieder geval af te stemmen met het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs te Alkmaar, dat op een aantal punten die rechtstreeks aan de vraagstellingen raken, veel ervaring heeft opgebouwd. Ik zal er van mijn kant zorg voor dragen, dat (tussen)resultaten van het onderzoek dat ik zelf laat uitvoeren als basis voor een Europees debat, met uw Raad worden afgestemd.

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

(Maria J.A. van der Hoeven)

Bijlage 2

Overzicht van Europese, bilaterale en nationale programma's

Onderstaand schema is opgesteld op basis van een door het Europees Platform samengesteld overzicht van de programma's die deze organisatie beheert, aangevuld met de programma's die het CINOP en NUFFIC beheren. In het schema zijn zoveel mogelijk de gegevens opgenomen die over deze programma's voorhanden zijn.

Met symbolen is aangegeven in welke mate elk programma voor onderwijsinstellingen aangrijpingspunt is voor het opzetten van projecten op het terrein van Europese burgerschapsvorming onder leerlingen en studenten.

Ontmoeting van leerlingen	■
Vreemde talen	○
Interculturaliteit	●
Kennis van Europa	□

Programma's voor uitwisseling van leerlingen						
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën	
<i>Pluvo</i> , leerlingenuitwisseling met scholen in EU-landen, Noorwegen, IJsland en kandidaat-lidstaten	Praktijkonderwijs, vmba, havo, vwo (dus ook vso) (schoolklassen en individueel)	Stimulering van onderwijsskundige samenwerking	■ ○ ● □	Uitgangspunt een week. In buurlanden (B, D, F, VK) kan het korter	Subsidie bedraagt maximaal €150 per leerling die het buitenland bezoekt, voor docenten maximaal €500	
Buurlanden Internationalisering met ict, met scholen in België, Duitsland, Frankrijk en Verenigd Koninkrijk	Primair onderwijs waaronder ook het speciaal onderwijs	Onderwijskundige samenwerking via ict, al of niet samen met leerlingenuitwisseling en andere activiteiten	■ ○ ● □	Ict-contacten verspreid over het jaar; leerlingenuitwisseling maximaal 5 dagen	Leerlingenuitwisseling maximaal €30 per leerling per dag; maximaal €100 per leerkracht per dag; maximaal €2500 voor ict en €2500 voor mobiliteit per school	
<i>Socrates Comenius 1</i> , in het kader van schoolpartnerschappen	Po, vo en beroeps-onderwijs	Participatie in schoolprojecten onder meer ten behoeve van taalverwerking	■ ○ ● □	Enkele dagen (kleine groepen); 14 dagen voor taalprojecten	Basissubsidie en mobiliteitsfinanciering (zie voor details het <i>Comenius</i> -programma)	

Programma's voor studiebezoeken en (na)scholing van docenten en schoolleiders						
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën	
<i>Plato</i> , studiebezoeken naar EU-landen, kandidaat-lidstaten EU, Marokko, Turkije, andere landen onder condities	Docenten en schoolleiders po en vo (vmbo, havo en vwo), lerarenopleiders	Kwaliteitsverbetering van het onderwijs door stage of nascholing in het buitenland	● ☐	Minimaal 5 dagen, maximaal 3 weken	Maximaal €750 voor 1 week	
<i>Socrates Comenius 2.2</i> , scholing/nascholing	Alle docenten inclusief taaldocenten po/vo/beroepsopleiding	(Na)Scholing in Europese context	○ ● ☐	1-4 weken	Bijdrage reis-, verblijf- en cursuskosten	
Raad van Europa, cursussen en seminars (beperkt aantal plaatsen)	Docenten, schoolleiders en onderwijs specialisten	Nascholing op bepaald terrein; kennismaking met andere schoolsystemen	☐	1 week	Normale reis- en verblijfkosten	
<i>Socrates Arion</i> , studiebezoeken (beperkt aantal plaatsen)	Schoolleiders en onderwijsspecialisten	Bevordering van kennis van andere schoolsystemen via Europese studieweken	☐	1 week	Normale reiskosten en bijdrage in verblijfkosten	

Programma's/activiteiten op het terrein van talen

Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën
Tweetaalig onderwijs, versterkt talenonderwijs en vroeg vreemdetalen-onderwijs	Scholen po en vo met tto/vto/vvto-programma's	Stimulering vaardigheid in vreemde taal; bevordering internationaal perspectief	■ ● ● □	Subsidieperiode maximaal 3 jaar	Tto maximaal €7500 per jaar; vto maximaal €4000 per jaar; vvto maximaal €5500 per jaar
<i>Socrates Comenius 2.2</i> , scholing/nascholing (taalassistenten)	Aanstaande taaldocenten, secties mvt, po, vo en bve	Taalassistentenschap	○	3-8 maanden	Voor de assistenten: eenmalige reiskostenvergoeding en maandelijks beurs
Taalassistenten Duits, Engels en Frans (NBP)	Secties: Duits: po, vo, lerarenopleidingen; Engels, Frans: vo	Steun voor vakken Duits/Engels/Frans	○	10 maanden (heel schooljaar)	Eenmalige reiskostenvergoeding en maandelijks beurs
Assistent-docenten Duits, Frans	Secties Duits, Frans: vo	inzet native speakers op school	○	1, 2 of 3 jaar	Groot deel kosten inzet assistent-docent
<i>Socrates Lingua 1</i>	Alle instellingen, overheden en organisaties actief op gebied van taalonderwijs en taalverwerving	Bevordering van taalonderwijs en taalverwerving	■ ● ● □	1, 2 of 3 jaar	Subsidie op basis van cofinanciering
<i>Socrates Lingua 2</i>	Alle instellingen, overheden en organisaties actief op gebied van taalonderwijs en taalverwerving	Ontwikkeling en verspreiding van methoden en materialen voor taalonderwijs aan leerlingen	■ ● ● □	1, 2 of 3 jaar	Subsidie op basis van cofinanciering
LinguaCentrum, overkoeping talenprogramma's EP, coördinatie bijzondere taalprojecten	Po, vo, diverse instellingen	Stimuleren van 'talige' activiteiten, dwarsverbanden aanbrengen tussen taalprojecten en -programma's	○	Projectafhankelijk	Projectafhankelijk, doorgaans niet structureel

Programma's voor schoolpartnerschappen					
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën
<i>Socrates Comenius 1</i> , schoolpartnerschappen	Leerlingen, docenten, schoolleiders po, vo, beroepsopleiding	Bevordering van samenwerking tussen scholen	■ ○ ● □	Een- of meerjarige projecten inclusief mobiliteit	Basissubsidie en mobiliteitsfinanciering
<i>Kans</i> (Koninkrijk), schoolpartnerschappen	Programma biedt voorlopig geen mogelijkheden				

Programma's voor lerarenopleidingen					
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën
<i>Plato</i> , onderwijsstages	Studenten en stagebegeleiders lerarenopleidingen	Verankering internationalisering bij toekomstige leerkrachten	■ ○ ● □	Minimaal 2 weken, maximaal 7 weken subsidiebaar	Bij maximale duur van 7 weken maximaal €1500
<i>Socrates Comenius 2.1</i> , opleiding van personeel in het schoolonderwijs	Lerarenopleidingen (andere typen onderwijsinstellingen mogelijk)	Samenwerkingsprojecten voor de opleiding van po-, vo-, ve-personeel	● □	1, 2 of 3 jaar	Subsidie op basis van cofinanciering (indicatie: €20.000 – €100.000 per jaar)
<i>Socrates Comenius 3</i> , netwerken	Alle soorten onderwijsinstellingen, vooral lerarenopleidingen	Platform voor versterking van samenwerking en forum voor reflectie en vernieuwing in schoolonderwijs	□	Financiering voor 1, 2 of 3 jaar	Subsidie op basis van cofinanciering (indicatie: €50.000 – €150.000 per jaar)

Programma's voor volwassenenonderwijs						
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën	
<i>Socrates Grondtvig 1</i> , Europese samenwerkingsprojecten	Verstrekkers van formeel en niet-formeel volwassenenonderwijs	Uitwisselen van kennis en ervaring uit verschillende Europese landen op ve-gebied	☐	1,2 of 3 jaar	Project- en mobiliteitskosten op basis van cofinanciering (indicatie: €20.000 – €100.000 per jaar)	
<i>Socrates Grondtvig 2</i> , lerende partnerschappen	Verstrekkers van formeel en niet-formeel volwassenenonderwijs	Kleinschalige Europese samenwerkingsprojecten	☐	1,2 of 3 jaar	Per partner: basissubsidie (€4000 of €5000) en mobiliteitsfinanciering	
<i>Socrates Grondtvig 3</i> , individuele opleidingsbeurzen	Personeel in volwassenenonderwijs	Na(scholing) in Europese context voor personeel in ve	☒	1-4 weken	Reis-, verblijf-, cursus- en voorbereidingskosten tot €1500	
<i>Socrates Grondtvig 4</i> , netwerken	Verstrekkers van formeel en niet-formeel volwassenenonderwijs	Platform voor het versterken van de banden in ve van Levenslang Leren in Europa	☐	Financiering voor 1, 2 of 3 jaar	Subsidie op basis van cofinanciering (indicatie: €50.000 – €150.000 per jaar)	

Beroeps- en volwasseneducatie						
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financien	
Flankerend beleid (tot 2002)	Het beroepsonderwijs, zowel docenten als Indirecte leerlingen	Deskundigheidsbevordering voor internationaliseringbeleid van bve-instellingen; internationale profilering van het beroepsonderwijs; oriëntatie op kennisexport van de bve-sector	☐	1998 – 2002	Subsidies verstrekt aan de bve-belangenorganisaties Colo en Bve Raad	
<i>OT (Onbegrensd Talent)</i>	Deelnemers en docenten van het beroepsonderwijs	Geen specifieke doelstellingen	☒ ☐ ☐ ☐	1998 – 2002	Subsidie additioneel verstrekt aan alle bve-instellingen op basis van aantal deelnemers (ROC's en vakscholen) en aantal opleidingskwalificaties (KBB's, voorheen LOB's)	
<i>BAND (Bilateraal Austauschprogramm – Duitsland)</i>	Deelnemers van het beroepsonderwijs	Uitwisselingen van Nederlandse en Duitse leerlingen kwantitatief en kwalitatief intensiveren	☒ ☐ ☐ ☐	1998 – heden	Per project variabel, gehele programma: ministerie van OCW €150.000, ministerie LNV nog niet bekend	
<i>Leonardo da Vinci</i>	Deelnemers van het beroepsonderwijs	Betere inzetbaarheid van vooral jongeren; betere kwaliteit van de beroepsopleiding en ruimere toegang tot permanente beroepsopleiding; betere werkgelegenheidskansen	☒ ☐ ☐ ☐	1996 – 2006	Thematische acties € 300.000 per jaar; netwerkprojecten €150.000 per jaar; taalprojecten/proefprojecten €200.000 per jaar; mobiliteit geen limiet	

Hoger onderwijs					
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën
<i>Huygens</i> , studiebeurs	Buitenlandse studenten die in Nederland willen studeren. Net voor of na het behalen van hun masters-degree.	Vergroten werkgelegenheidkansen voor buitenlandse studenten en promoten Nederlands ho.	■ ○ ● □	Tot 2006	
<i>IMPACT</i> , stageprogramma	Ambtenaren uit de kandidaat-lidstaten die stage willen lopen bij Nederlandse ministeries, organisaties en instellingen. Stages kunnen in principe op elk bestuurlijk terrein plaatsvinden, maar dienen wel direct relevant te zijn voor het proces van toetreding		□	Tot 2004	
<i>Erasmus</i> (onderdeel <i>Socrates</i>)	Ho-instellingen	Bevordering van de Europese samenwerking in het hoger onderwijs; verbetering van de kwaliteit van de menselijke hulpbronnen in de lidstaten en geassocieerde landen	■ ○ ● □	1, 2 of 3 jaar (tot 2006)	
<i>Tempus</i>	Ho-instellingen	Bevordering van de ontwikkeling van de hogeronderwijsstelsels in de begunstigde landen via een zo evenwichtig mogelijke samenwerking met partners uit alle lidstaten van de Gemeenschap	□		

Speciale projecten					
Naam en aard	Doelgroep	Doel	Europese dimensie	Duur	Financiën
<i>Socrates Minerva</i>	Alle instellingen, overheden en organisaties die actief zijn op ict- en aoa-gebied	Bevorderen van open- en afstands-onderwijs (aoa) en nieuwe technologieën in het onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> ● ☐ 	1 of 2 jaar, bij uitzondering 3 jaar	Subsidie op basis van cof-financiering

Bijlage 3

Gebruik van ict bij Europees burgerschap

Ict – en vooral het gebruik van het internet/world wide web⁴⁸ – kan op een aantal manieren ingezet worden binnen het onderwijs gericht op het bevorderen van kennis van, begrip over en gevoel voor Europese burgerschap. De gebruiksgebieden zijn:

- 1 *Verwerven van kennis/informatie via*
 - internet als informatiebron, bijvoorbeeld bij een onderwijsopdracht gericht op de kerndoelen (denk aan het gebruik van de zoekmachine Google waarbij je bijvoorbeeld taalvoorkeuren kunt instellen zodat leerlingen binnen een bepaald taalgebied zoeken naar informatie; specifieke landensites en websites van overheden, enzovoort);
 - webquests – dit zijn online taakgerichte opdrachten waarin leerlingen op een gestructureerde manier leren omgaan met allerlei bronnen op internet, bijvoorbeeld: http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/sub_area.cfm?sa=3276

Tolerantie (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=22722&lang=nl)

Via deze activiteit krijgen leerlingen een beter begrip van het concept tolerantie, vooroordelen en racisme. De docent kan er ook enkele retorische vragen of bijkomende koppelingen in opnemen om de leerlingen aan te sporen ook buiten deze les over tolerantie na te denken. Leeftijdscategorie: 14-19 jaar.

Wat is Europa? (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=22237&lang=nl)

Via deze activiteit leren leerlingen de Europese Unie, haar verleden, heden en toekomst, en haar instellingen kennen. Leeftijdscategorie: 14-18 jaar.

Europese waarden (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=21977&lang=nl)

Met deze vakoverschrijdende activiteit kunnen docenten eenvoudig een les organiseren rond de vraag 'Wat zijn Europese waarden?' De activiteit bevat een inleiding op het thema, suggesties voor taken, richtlijnen en materiaal.

Europese waarden (2) Gevorderd (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=21971&lang=nl)

Met deze tweede activiteit kan het onderwerp nog meer uitgediept worden. De activiteit bestaat uit een scenario, een taakbeschrijving, richtlijnen en materiaal.

Top van Europese Raad in Kopenhagen (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=21961&lang=nl)

De Top van Kopenhagen vond plaats in de Deense hoofdstad in december 2002. Via deze webquest begrijpen leerlingen beter welke landen lid zullen worden van de EU, wanneer dit zal gebeuren en waarom.

Pioniers van de Europese eenheid (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=23467&lang=nl)

Sommige mensen menen dat de onvermijdelijke oorlog tegen Irak niet enkel gevoerd wordt door de Amerikaanse oliebelangen in die regio, maar ook door de groeiende invloed van Amerika in Europa, een gevaarlijke concurrent in politieke en economische aangelegenheden.

Jean Monnet en de Europese geschiedenis (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=23468&lang=nl)

De Europese integratie wordt vaak als een geïsoleerd geheel bestudeerd in de geschiedenislessen, waardoor dit facet van de Europese geschiedenis voor de leerlingen weinig aantrekkelijk is. In het ideale geval zouden leerlingen moeten leren over de EU binnen het kader van de wereldgeschiedenis en de Europese geschiedenis.

Europese eenheid (http://futurum.eun.org/eun.org2/eun/nl/SpringSite_Resources/content.cfm?ov=23466&lang=nl)

In 1693 publiceerde William Penn zijn *Essay on the Present and Future Peace of Europe*. In dit essay stelde hij onder andere dat er een Europees Parlement opgericht moest worden. Hij voegde hieraan toe dat het electorale systeem gebaseerd moest zijn op het demografische en economische belang van de verschillende landen die in dit Europees Parlement zetelden.

- talenquests – dit zijn webquests voor de moderne vreemde talen. Bijvoorbeeld: <http://www.kennisnet.nl/thema/talenquest/>.

In 2001 is er op drie verschillende fronten gewerkt binnen *TalenQuest*, een project dat in opdracht van het NaB-MVT door de SLO wordt gecoördineerd. Medewerkers van CINOP, HvU, IVLOS en VU en docenten van avo-scholen en ROC's werken in een breed verband samen om vorm en inhoud te geven aan het concept van TalenQuest, een 'vertaling' van de *WebQuest* van Bernie Dodge voor het talenonderwijs in Nederland. TalenQuests zijn probleemgestuurde opdrachten die alleen uit te voeren zijn door gebruik te maken van informatie op internet. Leerlingen leren zo op een gestructureerde manier om te gaan met allerlei bronnen op het net. De opdrachten zelf bevinden zich ook op het world wide web. Voorafgaand, tijdens en na de opdracht is er ondersteuning voor leerlingen en docenten beschikbaar. Het aantrekkelijke van talenquests voor het onderwijs is gelegen in de goede uitwerking en onderbouwing van de opdrachten. Dat levert attractief en 'rijk' talenonderwijs op.

2 *Uitwisselen c.q. vergaren van kennis/informatie met andere leerlingen en met andere leerkrachten via*

- e-mail (asynchroon);
- chatten (synchroon); en
- webmeetings (synchroon).

- 3 *In gesprek raken met andere leerlingen en leerkrachten via*
- e-mail (asynchroon);
 - chatten (synchroon); en
 - webmeetings (synchroon).
- 4 *Vorbereiden van buitenlandse reizen via*
- uitwisseling van kennis en informatie met contacten in Europa;
 - verwerving van kennis en informatie uit verschillende bronnen (specifieke websites, plaatselijke VVV's, enzovoort); en
 - virtuele tours (van onder andere steden en musea).
- 5 *Enculturatie (het aannemen/begrijpen van gedrag/gedrag patronen van een bepaalde cultuur; de socialisatie van kinderen in de normen van een cultuur) via*
- buitenlandse kranten (hoe zien buitenlanders hun eigen land – binnenlands nieuws; hoe zien buitenlanders onder andere ons – buitenlands nieuws?);
 - kook- en menusites; en
 - online radio- en televisiesites, bijvoorbeeld: <http://portal.omroep.nl/> uitzendinggemist en <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/default.stm>.
- 6 *Samenwerking*
- Projectomgevingen voor Europese projecten/projecten over Europa; en
 - speciale docentensites, zoals 'Virtual school' (http://www.eun.org/eun.org2/eun/en/index_vs.html).

The Virtual School is 'made for European teachers by European teachers', and is a virtual meeting place for teachers to discuss and exchange material and experience.

It is a learning resource, featuring online events, activities, selected sites and online course modules. Use the Virtual School to add a European flavour to school life!

The Virtual School is open to ideas, and encourages cooperation and contributions from the educational community all over Europe.

- 7 *Gereedschappen*
- Babelfish® (<http://babelfish.altavista.com/>) en andere vertaalprogramma's; en
 - online woordenboeken/multitaalwoordenboeken, bijvoorbeeld: www.yourdictionary.com

Voorbeelden van websites die (combinaties van) bovenstaande gebruiksgebieden beslaan

European Schoolnet

(<http://www.eun.org/portal/index-nl.cfm>)

Het European Schoolnet is een internationale organisatie van meer dan twintig ministeries van onderwijs die lesmateriaal ontwikkelen voor scholen, onderwijsgevend en leerlingen uit heel Europa. Dit biedt inzicht in het educatieve gebruik van ict in Europa voor mensen die beroepsmatig met onderwijs bezig zijn en voor beleidsmakers. Dit wordt bereikt door informatie-uitwisseling op alle niveaus van schoolonderwijs, door het gebruik van innovatieve technologieën en door te fungeren als toegangspoort voor nati-

onale en regionale schoolnetwerken. De activiteiten worden bepaald door de partners, in nauwe samenwerking met de Europese Commissie en met technologische en zakenpartners.

Het *European Schoolnet* staat in dienst van scholen en andere educatieve gemeenschappen door:

- een Europese portaalsite voor educatieve doeleinden te beheren met de bedoeling te onderwijzen, aan te leren, samen te werken en te vernieuwen en aldus een bruisende Europese gemeenschap van docenten en leerlingen te creëren;
- informatie over het beleid, de strategie en de praktijk van een school te verschaffen aan beleidsmakers en ict-raadgevers;
- technische vernieuwing en onderlinge functionaliteit aan te moedigen door algemene standaarden. Op die manier kunnen de Europese onderwijssystemen nauwer gaan samenwerken wat de doeltreffendheid en het kostenplaatje ten goede komt.

eSchola

(http://eschola.eun.org/eun.org2/eun/index_eschola2003.cfm?lang=nl)

- Via *eSchola* krijgen leerkrachten de kans hun ict-projecten (informatie- en communicatietechnologie) online te demonstreren en samen te werken met andere scholen.
- *eSchola* wil het uitstekende gebruik van ict in het Europese onderwijs in de schijnwerper plaatsen. Leerkrachten kunnen bijleren van hun Europese collega's en hun werk online demonstreren.
- *eSchola* vormt een gemeenschap van leerkrachten en scholen uit Europa en daarbuiten. Leerkrachten en leerlingen krijgen de kans elkaar te ontmoeten, ideeën uit te wisselen en samen te werken aan verschillende projecten. Scholen kunnen met elkaar in contact komen en zich verenigen in netwerken.
- De *eLearning Awards* zijn een beloning voor de beste ict-projecten en -programma's in het onderwijs- en leerproces. In 2003 werden circa 760 projecten ingestuurd en de leerkrachten van de winnende projecten ontvingen een totale prijzenpot van €38.000 tijdens een prijsuitreiking in Stockholm.

myEUROPE

(http://myeurope.eun.org/eun.org2/eun/en/index_myeurope.cfm)

myEUROPE is een 'webbased' schoolproject om leerkrachten te helpen hun leerlingen bewust te maken van de betekenis van het Europese staatsburgerschap. Door te werken in een scholennetwerk wordt de Europese diversiteit rechtstreeks in het klaslokaal gebracht via het internet. De site biedt eenvoudige activiteiten rond staatsburgerschap, cultuur en mobiliteit in Europa.

Sinds september 2000 heeft *myEUROPE* honderden scholen uit Europa met elkaar in contact gebracht. De *myEUROPE*-leerkrachten gebruiken de website als een ruimte om samenwerkingsprojecten en activiteiten te ontwikkelen. *myEUROPE* zelf spitst zich vooral toe op de sociale interactie en minder op technologie. Het helpt leerkrachten om de Europese dimensie te integreren in het leerplan door innovatieve onderwijsmethodes uit heel Europa met elkaar uit te wisselen.

eXplora

(http://www.eun.org/eun.org2/eun/nl/index_explora.cfm)

De *eXplora Challenge* is een wedstrijd op internet voor leerlingen uit het secundair onderwijs. De teams maken websites die relevant en leuk zijn voor medeleerlingen. Leerlingen en begeleiders worden uitgedaagd samen een bepaald thema te verkennen, grensoverschrijdend samen te werken, internet te gebruiken als bron van creativiteit en hun project voor te stellen op een website.

Zap

(http://www.eun.org/eun.org2/eun/nl/index_zap.cfm)

De website *Zap* voor kinderen is gebaseerd op het onderzoeksproject *European Collaborative Environment (EUNCLE)*. Het project verenigt *European Schoolnet* (coördinator) en zeven andere partners uit heel Europa.

EUNCLE heeft als doel het onderzoeken, ontwikkelen en onderhouden van een geschikte meertalige, internationale, samenwerkende omgeving voor jonge mensen van 8 tot 14 jaar.

De website bevat:

- een meertalige, internationale, samenwerkende omgeving voor jonge mensen van 8 tot 14 jaar;
- Europese inhoud en diensten – beide origineel en gedeeld met andere partners; en
- een degelijk, veilig, vaktechnisch platform.

eSchoolnet

(http://eschoolnet.eun.org/eun.org2/eun/en/index_eschoolnet.cfm)

In vele landen zijn er scholen op zoek naar partners voor internationale onderwijsprojecten zoals uitwisselingen via e-mail, oppervlakkige initiatieven of samenwerkingsprojecten zoals *Comenius*, die worden gefinancierd door de Europese Commissie. *eSchoolnet* vormt hiervoor een ontmoetingsplaats.

eSchoolnet biedt hulpmiddelen voor het aanleren van verschillende schoolvakken en thematische en vakoverschrijdende onderwerpen:

- Favorieten – hulpmiddelen uitgekozen door leerkrachten en opleiders over heel Europa;
- Spider – een uitgebreide zoekrobot die databanken over heel Europa doorzoekt met betrekking tot onderwijshulpmiddelen;
- Onderwerpen – hulpmiddelen die *eSchoolnet* eruit heeft gepikt en gerangschikt per schoolvak.

Docenten die nog nooit een samenwerkingsproject hebben opgestart via het internet krijgen via *eSchoolnet* tips en leidraden. *eSchoolnet* heeft een databank met succesvolle praktijkvoorbeelden van scholen over heel Europa die informatie- en communicatietechnologie (ict) maximaal benutten. En *eSchoolnet* biedt twee nieuwsbrieven:

- *Nieuwsbrief voor Leerkrachten* – voor leerkrachten die mee willen werken aan samenwerkingsprojecten en geïnteresseerd zijn in het gebruik van online hulpmiddelen;
- *Nieuws van het European Schoolnet* – voor leerkrachten die geïnteresseerd zijn in nieuws op het gebied van onderwijstechnologie en in voorbeelden van succesvolle praktijkmethoden.

Youth, Europe and Internet

(<http://www.tide.org/eurorue/jeugdcentra/index.html>)

Youth, Europe and Internet is een project in het kader van het Europese programma van *DG Culture and Education* en heeft tot doel participatie in en bewustmaking van Europees burgerschap door jongerenorganisaties in de Euregio Maas-Rijn te bevorderen. Het internet zou hierin een grote rol kunnen spelen, maar internet en computers hebben in het jongerenwerk (waar vooral kansarme jongeren tot de doelgroep behoren) nog niet of nauwelijks ingang gevonden. *Youth, Europe and Internet* heeft daarom tien jongeren-centra verspreid over de vijf deelregio's van de Euregio begeleid bij de introductie van internet. Er is een webmagazine voor de jeugdcentra ontwikkeld waarmee jongeren zonder kennis van internetprogrammatuur webpagina's kunnen verzorgen en kunnen berichten over hun activiteiten.

5000 Years of History: Jerusalem Archeological Park of the Israel Antiquities Authority

(<http://www.archpark.org.il/>)

Visitors to the Park follow events spanning some 5000 years, beginning with the Canaanite (Bronze) Age and continuing through the days of the Israelite monarchy in the First Temple period. The splendors of the Second Temple and the impressive architecture of King Herod, dating to the second half of the first century BCE are a key element in the park, and the remains and monumental structures dating to the Christian and Muslim periods are clearly visible.

The multilingual learner theme site

(<http://www.modersmal.net/eschola/>)

This Swedish site was built by teachers to support the learning process of students speaking 'immigrant languages' as their mother tongue. This multilingual initiative is run by the Swedish Schoolnet, a national agency for school development.

Heritage Minutes on Histor!ca

(<http://www.histori.ca/minutes/default.do>)

Mini-movies on Canadian history that are useful as teaching aids – the Minutes are screened in many classrooms across Canada. The Heritage Minutes are dramatic 60-second 'mini-movies' of exciting and important stories from Canada's past. This site also provides lesson plans for use in class.

